

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LX

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL TIBERIU RUSTOIU

Colegiul editorial:

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca
NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin
HORIA ION CIUGUDEAN - Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
SORIN NEMETI - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca
CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz
ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
CRISTIAN IOAN POPA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia
FLORIAN MATEI-POPESCU - Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București
IOAN CAROL OPRÎȘ - Universitatea București
AUREL RUSTOIU - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
CRISTIAN SCHUSTER - Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție:

RADU OTA - redactor șef
CRISTINEL FÂNTÂNEANU - secretar de redacție
SIDONIA PETRONELA OLEA - membru
ADINA BOGDAN - membru
GEORGE VALENTIN BOUNEGRU - membru
CRISTIAN TITUS FLORESCU - membru
ILIE LASCU - membru
ANCA TIMOFAN - membru

Adresa de corespondență:
MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA
510010 ALBA IULIA
Str. Mihai Viteazul, 12-14
Tel. 0258/813300

Mailing address:
MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA
RO – 510010 ALBA IULIA
12-14, Mihai Viteazul St.
Tel. (+40) (258) 813300

www.revista-apulum.ro; www.mnuai.ro

© 2023 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LX

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXXIII

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA BOGDAN

Corectură: IOANA-DANIELA TRIF

Autorii își asumă întreaga răspundere pentru conținutul studiilor

Materialele nepublicate nu se restituie autorilor

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

RADU OTA, Fondarea anuarului Apulum/Creation of Apulum Yearbook.....	IX
VOLKER WOLLMANN, RADU OTA, GEORGE VALENTIN BOUNEGRU, La ceas aniversar – Ion Berciu, fondatorul anuarului Apulum. Corespondență Ion Berciu – Volker Wollmann.....	XXI

STUDII ȘI ARTICOLE – STUDIES AND ARTICLES

ARHEOLOGIE & ANTROPOLOGIE

MIHAELA-MARIA BARBU, MIHAI GLIGOR, Materialul litic cioplit eneolitic din situl de la Petrești – <i>Groapa Galbenă</i> (jud. Alba) <i>Eneolithic Carved Lithic Material from Petrești - Groapa Galbenă Site (Alba County)</i>	1
MIHAELA-MARIA BARBU, IOSIF VASILE FERENCZ, Materialul litic cioplit aparținând culturii Coțofeni din situl de la Alun – Terasa Dacică 1 <i>Knapped Lithic Material Belonging to the Coțofeni Culture from Alun Site – Terasa Dacică 1</i>	33
CAROL KACSÓ, Obiective și descoperiri din epoca bronzului de la Călinești - Maramureș <i>Bronzezeitliche Funde und Befunde aus Călinești – Maramureș...</i>	45
ILIE LASCU, Descoperiri din bronzul târziu de la Pianu de Jos – <i>Câmpu de Mijloc</i> <i>Late Bronze Finds from Pianu de Jos – Câmpu de Mijloc</i>	67
NIKOLAUS BOROFFKA, HORIA CIUGUDEAN, SVEND HANSEN, Teleac – 70 Years from the First Discovery. <i>Macedonian Bronzes from the Research in 2010-2011</i> <i>Teleac – la 70 de ani de la prima descoperire. Bronzuri</i>	

	<i>macedonene din cercetările anilor 2010-2011</i>	89
GABRIEL BĂLAN, ADRIAN BOLOG, CRISTIAN DIMA, SILVIU POPA, DANIEL TENTIȘ, ANDREI SOFICARU, Morminte din prima epocă a fierului descoperite la Gelmar (jud. Hunedoara)		
	<i>Early Iron Age Burials Discovered at Gelmar (Hunedoara County)</i>	129
MARIANA EGRI, ANDREEA DRĂGAN, AUREL RUSTOIU, ADRIAN CĂTĂLIN CĂSĂLEAN, MARINA MUSTEAȚĂ, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, Settlement and Land-Use Patterns in the Surroundings of the Iron Age Cemeteries at Sâncraia – Darvas (Alba County)		
	<i>Modele de organizare a așezărilor și de exploatare a teritoriului în arealul necropolelor din epoca fierului de la Sâncraia – Darvas (jud. Alba)</i>	157
AUREL RUSTOIU, Commentaria archaeologica et historica (VI) 1. Comentarii cu privire la o istorie a Daciei preromane schițată de Karl Strobel 2. Din nou despre „hambarele dacice” de la Grădiștea de Munte (jud. Hunedoara)		
	<i>Commentaria archaeologica et historica (VI) 1. Comments Regarding the History of pre-Roman Dacia that Was Proposed by Karl Strobel 2. Once Again about the Dacian Granaries from Grădiștea de Munte (Hunedoara County)</i>	193
DAN GEORGE ANGHEL, Olăritul la Apulum - ateliere, inventar tehnologic și produsele ceramice specifice		
	<i>Pottery at Apulum – Workshops, Technological Inventory and Specific Ceramics Products</i>	235
LUCIANA NEDELEA, A Statistical Analysis of the Roman Pottery Discovered within the Perimeter of the Porta decumana Pertaining to the Potaissa Legionary Fortress		
	<i>O analiză statistică a ceramicii romane descoperite în perimetrul porții decumana aparținând castrului roman Potaissa</i>	299
LIVIU PETCULESCU, Roman Military Equipment from Stolniceni (Râmnicu Vâlcea Town)		
	<i>Echipamentul militar roman de la Stolniceni (orașul Râmnicu Vâlcea)</i>	319
SORIN COCIȘ, VLAD-ANDREI LĂZĂRESCU, MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Fibule pierdute – fibule regăsite. Cazul Alba Iulia		
	<i>Lost Brooches-Found Brooches. Alba Iulia Case</i>	339
ERGÜN LAFLI, MARTIN HENIG, Some Hellenistic and Roman Engraved Gemstones from Nicomedia and Bithynia (North-Western Marmara)		

<i>Câteva geme elenistice și romane din Nicomendia și Bithynia (nord-vestul Mării Marmara).....</i>	387
ANA-CRISTINA HAMAT, HOREA POP, Două inele de bronz cu gemă, descoperite la Șimleu Silvaniei <i>Two Bronze Rings with a Gem, Discovered at Șimleu Silvaniei ....</i>	405
MARIA NOUSSIS, Late Antique Triconch Churches in the Roman Province of Ancient Epirus <i>Bisericile în plan triconc din epoca antichității târzii din provincia romană a Epirului.....</i>	419
CĂLIN COSMA, Obiect de paradă descoperit în cimitirul avar de la Șpălnaca (jud. Alba). Artefact unicat în arheologia avară din Transilvania <i>A Parade Object Discovered in the Avar Cemetery from Șpălnaca (Alba County). Unique Artifact in Avar Archaeology from Transylvania .....</i>	433
GEORGE VALENTIN BOUNEGRU, OVIDIU-MAXIM OARGĂ, Un tezaur monetar din secolul al XII-lea descoperit la Cetatea de Baltă (jud. Alba) <i>A Monetary Hoard from the 12th Century Discovered at Cetatea de Baltă (Alba County).....</i>	445

VARIA

FÁBIÁN ISTVÁN, Colecțiile școlilor mureșene din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și din secolul al XX-lea <i>The Collections of the Mureș County's Schools in the Second Half of the 19th Century and the 20th Century.....</i>	455
--	-----

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII **RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS**

SORIN ȘERBAN, O nouă tehnică de punere în valoare a unui vas <i>terra sigillata</i> cu decor în relief descoperit la Alba Iulia <i>A New Technique for the Valorisation of a Terra Sigillata Vessel with Relief Decoration Discovered at Alba Iulia.....</i>	465
SIDONIA PETRONELA OLEA, Tehnici de curățare în restaurarea unei statui romane din piatră din colecția Muzeului	

Municipal „Ioan Raica” din Sebeș <i>Cleaning Techniques in the Restoration of a Roman Stone Statue from the Collection of the „Ioan Raica” Municipal Museum in Sebeș.....</i>	473
--	-----

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

RADU OTA, Rada Varga, <i>Microistorii din Dacia Romană</i> , Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2022, 131 pagini, 9 ilustrații alb-negru și color.....	487
GEORGE BOUNEGRU, Oana Tutilă, <i>Bijuterii romane din aur din colecțiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane</i> , Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2022, 74 pagini.....	491

COMEMORARE

COMMEMORATION

SABIN ADRIAN LUCA, Omagiu regretatului profesor Iuliu Adrian Paul/ Homage to the Late Professor Iuliu Adrian Paul (1930-2009).....	493
Lista autorilor.....	499

COMMENTARIA ARCHAEOLOGICA ET HISTORICA (VI)*
1. COMENTARII CU PRIVIRE LA O ISTORIE A DACIEI
PREROMANE SCHIȚATĂ DE KARL STROBEL
2. DIN NOU DESPRE „HAMBARELE DACICE” DE LA GRĂDIȘTEA
DE MUNTE (JUD. HUNEDOARA)

Aurel RUSTOIU
Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca

Cuvinte cheie: Dacia preromană, regat *dacic*, sud-vestul Transilvaniei, cetăți *dacice*, temple, hambare, Grădiștea de Munte

Key words: pre-Roman Dacia, *Dacian* kingdom, south-western Transylvania, *Dacian* fortresses, temples, granaries, Grădiștea de Munte

1. Comentarii cu privire la o istorie a Daciei preromane schițată de Karl Strobel

Introducere. Recent a văzut lumina tiparului ediția în limba română a cărții lui Karl Strobel, *Împăratul Traian. O epocă a istoriei universale*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022 (traducere de Eduard Nemeth, de la Departamentul de Istorie Antică și Arheologie a Facultății de Istorie și Filosofie de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, a ediției în germană din 2010¹).

Karl Strobel, profesor emerit la Universitatea din Klagenfurt (Austria), a ajuns în atenția cercetării din România mai ales începând din anul 1998² când, la

---

* Această lucrare a fost realizată în cadrul grantului CNCS - UEFISCDI, nr. PN-III-P4-ID-PCE-2020-0566 (PNCDI III). Pentru comentariile anterioare vezi Rustoiu 2012; Rustoiu 2016a; Rustoiu 2020a; Rustoiu 2021a; Rustoiu 2022a.

¹ Strobel 2010 (pentru recenzie a ediției germane vezi Matei-Popescu 2011; pentru recenzie la ediția în limba română vezi Opreanu 2022). Prefer la rândul meu ca aceste comentarii să fie publicate în română pentru că însuși Karl Strobel mi-a mărturisit că citește în această limbă. Tocmai de aceea mă miră faptul că în multe situații ignoră o serie de idei exprimate în istoriografia românească, atribuindu-și frecvent opinii care au fost deja scrise de către alți autori de limbă română. Aceasta e o practică frecventă la Strobel, care nu citează nici idei exprimate de alții în studii redactate în limbi de circulație europeană, inclusiv germana, după cum se va vedea mai jos. Această amnezie de care este cuprins Karl Strobel a fost remarcată și de C. H. Opreanu (2022, p. 390): „...*Sigur, se poate întâmpla să ni se pară uneori că ceea ce am auzit de la alții sunt propriile noastre idei, pot fi și coincidențe când ne vin gânduri fără să știm că înainte le exprimaseră deja alții. Dar în cercetare regulile sunt ceva mai stricte. Poți uita ceea ce ai auzit la o comunicare, dar nu poți uita să citezi acele idei scrise de altul înaintea ta*”.

² Anterior vezi Strobel 1989.

invitația regretatului Mircea Babeș, pe atunci responsabil cu editarea revistei SCIVA, a publicat două articole de analiză critică a cercetării autohtone a epocii preromane³. Mircea Babeș, așa cum a precizat în „*nota redacției*” la sfârșitul primului articol⁴ și după cum mi-a declarat apoi și personal mai târziu, dorea să inițieze o dezbateră științifică prin care cercetarea de la noi să depășească stadiul și viziunea naționalist-comunistă cu privire la *daci* și la *statul dac*. Dezbateră nu a mai avut loc în anii aceia, majoritatea cercetătorilor consacrați ignorând intervenția lui Strobel, considerată ca fiind neserioasă (printre ei numărându-se, spre exemplu, Ioan Glodariu). De abia mai târziu o parte dintre ideile respective au fost reluate și dezvoltate de o nouă generație de istorici și arheologi⁵.

În articolele din 1998, Karl Strobel se concentrează asupra unor probleme importante ale istoriografiei românești, cum ar fi etnogeneza românilor, inventarea modernă a termenilor de „*daco-geți*”/„*geto-daci*”, incongruența dintre etnicitate, limbă și cultură materială, istoria lui Burebista etc. Autorul analizează critic o serie de contribuții arheologice, cum au fost monografia cetății de la Piatra Roșie⁶, a celei de la Căpâlna⁷, alte contribuții ale istoricilor români referitoare la cucerirea Daciei⁸. Multe dintre aceste abordări se regăsesc în bună parte și într-o serie de anexe (Appendices, p. 582-612) care însoțesc cartea despre Traian. Mă voi opri în continuare asupra acestora pentru că ele

---

³ Strobel 1998a; Strobel 1998b.

⁴ Strobel 1998a, p. 89-90 (nota redacției).

⁵ Vezi de exemplu Niculescu 2004-2005; Mihăilescu-Bîrliba 1996-1997; Popa 2013; Popa 2015; Popa 2016; Egri 2019; Egri 2022 etc. Vezi și Lockyear 2004, p. 33-35, care, analizând restricțiile impuse cercetării epocii dacice de către sfera politică și ideologică a perioadei comuniste, observă cu bun simț și faptul că, în ciuda acestor probleme, arheologii români au generat o mare cantitate de informații și au produs numeroase observații utile, care pot fi folosite pentru ca cercetarea să avanseze în acest domeniu.

⁶ Daicoviciu 1954.

⁷ Glodariu, Moga 1989.

⁸ Analiza monografiei de la Piatra Roșie, publicată în 1954 era, din punctul meu de vedere, deplasată; ea ar fi trebuit analizată în contextul literaturii din epocă și nu din perspectiva sfârșitului de secol XX. De asemenea, Karl Strobel emite o serie de considerații false și jignitoare la adresa unor arheologi români, fără nici un fel de argumente. Spre exemplu Strobel (1998a, p. 64, nota 13) acuza organizatorii Congresului Limesului de la Zalău din anul 1997 că aceștia le-ar fi prezentat participanților un tezaur de monede de argint proaspăt descoperit, dar că de fapt acela era găsit de multă vreme și că trecuse deja prin laboratorul de restaurare. Complet fals! Acel tezaur de denari republicani romani și imperiali timpurii, inclusiv cu un rebut de turnare, fusese într-adevăr dezvelit în acele zile, în cetatea de la Șimleu Silvaniei (Pop, Găzdac 1999), unde solul are caracteristici care permit conservarea ideală în timp a pieselor metalice, după cum o dovedesc multe alte artefacte din acel sit important și necunoscut de Strobel. În sfârșit, încă din 1998, Karl Strobel își atribuia lui însuși o serie de observații și concluzii care aparțineau însă altor savanți. Spre exemplu Strobel (1998b, p. 211) afirmă că porțiunea de zid a incintei exterioare a cetății de la Piatra Roșie, la care s-a utilizat mortar, aparține evului mediu, concluzie emisă de fapt de Radu Popa cu două decenii mai devreme, pe care uită să-l citeze. A se vedea Popa 1977.

prezintă viziunea, uneori deformată, alteori de-a dreptul delirantă, a lui Karl Strobel în legătură cu istoria Daciei preromane.

„*Dacii*”, „*geții*” și „*regele Byrebistas*”. Anexele referitoare la Dacia preromană sunt împărțite în șase capitole. Primele două, referitoare la daci, geți, Sarmizegetusa („*complexul de la Grădiștea de Munte este identificat fără bază reală cu Sarmizegetusa și Regia lui Decebal*”⁹), respectiv la apariția numelui de *dac* (p. 582-585), reiau în general idei exprimate anterior, fără argumente noi.

Al treilea capitol se referă la *Regele get Byrebistas* (p. 585-589). De la bun început Strobel precizează că forma corectă a numelui regelui barbar este *Byrebistas*, așa cum apare în inscripțiile grecești pontice și la Strabo, nicidecum *Burebista* care este o formă inventată de către istoricii români¹⁰. Iată însă ce scria Ion Horațiu Crișan, pe care Strobel nu-l citează (deși îi analizează critic opera), cu multe decenii în urmă: „În ceea ce privește numele...forma cea mai apropiată de aspectul fonetic autentic este *Byrebistas*. Această grafie o găsim cel mai frecvent folosită în inscripții și care, după normele transliterației...va da forma latină *Burebista*...Este greu de precizat în ce măsură forma...corespunde aspectului fonetic autentic. Nu putem ști cât de aproape sîntem de felul în care își rostea el însuși numele ori i-l pronunțau cei din apropierea sa...”¹¹.

Pentru Karl Strobel, *Burebista*, fiind *get* (conform Strabo VII, 3, 5; VII, 3, 11)¹² și *trac* (pentru grecii din Dyonisopolis, potrivit decretului în cinstea lui

⁹ „*La acestea se adaugă tendința naționalist-șovină din arheologia românească care nu este nici astăzi pusă sub semnul întrebării decât parțial. Astfel, I. H. Crișan a inventat în anul 1995 așa-numita ceașcă dacică, un tip ceramic funcțional (opaiț) făcut cu mâna...care este văzut ca o caracteristică etnică...*”: Strobel 2022, p. 582. Din păcate I. H. Crișan nu mai putea să *inventeze* nimic în 1995, el fiind mort. Ideea savantului clujean a fost prezentată într-un articol din 1955. Pe de altă parte, alte opinii în legătură cu funcționalitatea acestor vase, cunoscute ca *cești* au fost formulate încă din 1983 de K. Horedt, dezvoltate apoi de alți cercetători (vezi de exemplu Rustoiu, Berecki 2015, p. 103-107), pe care Strobel le ignoră. Pe de altă parte, incongruența dintre cultura materială și etnicitate a fost deja subliniată în mai multe rânduri în literatura arheologică de la noi, din nou, evitată de Strobel. În ceea ce privește localizarea Sarmizegetusei Regia la Grădiștea de Munte, aceasta pare să fie într-adevăr problematică: vezi Rustoiu 2022a, p. 236-244.

¹⁰ Strobel 2022, p. 609, nota 10.

¹¹ Crișan 1977, p. 85. Vezi și Dana 2006, p. 103.

¹² Sensul etnonimelor *geți* și *daci*, inclusiv în contextul relatării lui Strabo, a fost discutat de numeroși istorici. A se vedea spre exemplu Crișan 1977, p. 137-138 (citându-l la rândul său pe Daicoviciu 1969). Mai recent, D. Dana și F. Matei-Popescu (2006, p. 203-204; vezi și Matei-Popescu 2017, p. 139-141), sintetizând informațiile din sursele scrise, ajung la aceeași concluzie ca și C. Daicoviciu sau I. H. Crișan. Ei remarcă faptul că în general în epoca imperială autorii de limbă latină preferă termenul de *daci* (primul care-i amintește fiind Caesar, *B.G.* 6, 25), iar cei de limbă greacă folosesc termenul de *geți*, chiar dacă la Strabo se face și o distincție geografică între dacii care trăiesc în amonte de cataractele Dunării și geții care se află în aval. Însă chiar și Strabo utilizează uneori termenul de *geți* pentru cei care se învecinează cu germanii, adică pentru cei care trăiesc în amonte pe fluviu, după cum se precizează și în Caesar, care consemnează că dacii sunt vecinii de la răsărit ai suebilor (vezi Crișan *loc. cit.*). Prin urmare, termenul de *get* atribuit lui

Akornion, ambasadorul lui Burebista la Pompeius¹³, în anul 48 a.Chr.), acesta nu putea să domnească decât undeva la Dunărea de Jos, la sud de fluviu, mai precis „în zona de la nord-est de Haemus”¹⁴.

O astfel de localizare a originii puterii lui Burebista ridică însă o serie de dificultăți în înțelegerea acțiunilor militare ale acestuia, așa cum de altfel s-a observat deja cu mult timp în urmă. Alți lideri *barbari* care au asigurat protecția unor orașe grecești prin perceperea de tribut, cum au fost celții de la Tylis în relație cu Byzantionul¹⁵ sau regele Rhemaxos în relație cu Histria¹⁶, au dus doar o politică regională, pe când în cazul lui Burebista, acțiunile sale se întind pe o arie vastă care acoperă regiunile de la Dunărea mijlocie până în Tracia, Macedonia și Iliria, iar apoi până pe litoralul vest-pontic. Referindu-se la faptele regelui *Byrebistas*, Strabon (VII, 3, 11) precizează că acesta a ajuns să fie temut chiar și de romani pentru că trecea Istrul și prăda Tracia până în Macedonia și Illyria, pustiindu-i astfel pe celții care trăiau amestecați cu tracii și illyrii, iar pe boiții, care se aflau sub ascultarea lui Critasiros, precum și pe taurisci, i-a șters de pe fața pământului. Prin urmare, „*trecând Dunărea...până în Macedonia și Illyria*”, Burebista nu putea să fie decât un dinast care stăpânea la nord de fluviu (Fig. 1).

Cronologia faptelor sale este, de asemenea, relevantă în privința identificării spațiului în care și-a întins stăpânirea. Deși aceasta constituie încă prilej de controverse¹⁷, toți cercetătorii sunt de acord că Burebista a fost contemporanul lui C. Julius Caesar.

În legătură cu campania împotriva boiilor și a tauriscilor, aflați în zona Dunării mijlocii, respectiv în zona est-alpină și controlând drumul chihlimbarului și vadurile de trecere a fluviului din zona Bratislavei, s-au exprimat păreri diferite, unii istorici plasând evenimentele în jurul anului 60 a.Chr. sau curând după aceea¹⁸, alții optând pentru o dată mai târzie situată spre sfârșitul domniei regelui Burebista¹⁹. La argumentele aduse anterior pentru o

---

Burebista nu poate fi considerat ca un argument irefutabil al originii sale extracarpatice (cum credea R. Vulpe în 1968) sau dobrogene cum opinează Strobel și cum credea anterior Al. Suceveanu (vezi de exemplu Suceveanu 1975, p. 111-118).

¹³ În aceeași inscripție însă, Akornion este și *filos* al lui Burebista, termen care desemnează consilierii apropiați ai regilor elenistici și care are implicații importante în înțelegerea relației dintre *getul* sau *tracul* Burebista și grecii din Dionysopolis. Strobel nu comentează acest aspect. Pentru interpretarea juridică (grecească) a acestui termen, care era utilizat și pentru a indica „*faptul că un partener superior militar sau politic intră în relații cu un partener inferior lui*”, vezi pe larg Ruscu 2002, p. 271.

¹⁴ Strobel 2022, p. 587.

¹⁵ Polybius 4, 46.

¹⁶ Ruscu 2002, p. 272-273.

¹⁷ Vezi o sinteză a discuțiilor la Ruscu 2002, p. 296-297.

¹⁸ Macrea 1956; Crișan 1977; Rustoiu 2002a, p. 38-40.

¹⁹ Alföldi 1942; Dobesch 1995, p. 15-19; Urban 1994, p. 21.

datate timpurie a expediției vestice, se mai adaugă o serie de observații referitoare la sursele folosite de Strabo. Astfel, este posibil ca informațiile despre Burebista să fi fost culese de geograful grec din opere minore ale lui Poseidonios (a cărui moarte survine probabil în anul 51 a.Chr.) sau de la alți autori din vremea lui Caesar²⁰. În orice caz, în opera lui Strabo nu apar niciunde referiri la campaniile pontice ale lui Burebista, care ar fi atras cu siguranță atenția autorilor contemporani regelui dac. De aceea, este cât se poate de plauzibil ca Strabo să se fi inspirat din autori și scrieri anterioare expediției militare îndreptate împotriva orașelor grecești de la Marea Neagră, care s-au desfășurat în jurul anului 50 a.Chr.²¹. Prin urmare, războaiele purtate în vest și sud trebuie să se fi desfășurat mai devreme, adică în intervalul 60-50 a.Chr. Aceste acțiuni sugerează mai degrabă că regele Burebista, un *dac* pentru autorii latini, *get* pentru cei de limbă greacă, își avea centrul puterii în aria nord-dunăreană. Având în vedere faptul că cetățile dacice din sud-vestul Transilvaniei, cum sunt cele de la Cugir, Costești, Piatra Craivii, Tilișca, poate Piatra Roșie (în trecut în com. Luncani, jud. Hunedoara, astăzi pe teritoriul satului Alun, com. Boșorod), unde ulterior avea să se dezvolte centrul de putere din Munții Orăștiei, își încep existența în La Tène D1 (cca. 150-75/50 a.Chr.)²², constituie argumente serioase pentru localizarea originii puterii lui Burebista în zona respectivă, așa cum, de altfel, reprezentanții școlii arheologice clujene au postulat deja cu mult timp în urmă.

Cât despre destinul lui Burebista, izvoarele sunt lacunare. Strabo (7.3.11) relatează că acesta a fost răsturnat de la putere înainte ca romanii să fi trimis o armată împotriva lor. Părerile sunt împărțite în legătură cu data dispariției lui Burebista, unii (inclusiv Strobel) optând pentru anul 44 a.Chr.²³, pe când C. J. Caesar plănuia o expediție împotriva parților și apoi a dacilor, care însă nu a mai avut loc datorită asasinării sale, alții considerând că evenimentele s-au petrecut înainte de războiul pannonic al lui Octavian din anii 35-33 a.Chr.²⁴.

²⁰ Vezi Petre 2004, p. 208-226.

²¹ Strobel 2022, p. 587, consideră că distrugerea Olbiei și apoi a orașelor grecești vest-pontice ar fi fost posibilă doar după înfrângerea lui Pompeius în anul 48, adică în intervalul 48-45 a.Chr., altfel alianța cu Pompeius nu ar fi fost posibilă pentru că romanii garantau protecția acestora. Pentru o argumentare pertinentă a desfășurării evenimentelor, fără nici o legătură cu alianța dintre regele dac și Pompeius, precum și în legătură cu acțiunile de jaf întreprinse de Burebista la Marea Neagră, vezi pe larg Ruscu 2002, p. 295-307. L. Ruscu argumentează, de asemenea, și ideea distrugerii Histriei de către Burebista (Ruscu 2002, p. 298-299 cu bibliografia problemei), lucru cu care Strobel nu e de acord: 2022, p. 588.

²² Toate aceste cetăți au în inventare vase de bronz republicane târzii. Răspândirea pieselor similare în aria Europei temperate corespunde fazei D1 a epocii La Tène: vezi Rustoiu 2005a cu bibliografia problemei; vezi și Feugère, Rolley 1991. În legătură cu cronologia La Tène a sud-vestului Transilvaniei vezi Rustoiu, Ferencz 2021.

²³ Daicovicu 1972, p. 75; Crișan 1977, p. 484-486; Strobel 2022, p. 589 și mulți alții.

²⁴ Dobesch 1995, p. 15-19; Urban 1994, p. 18-22 etc.

De asemenea, în același pasaj, Strabo consemnează că stăpânirea lui Burebista s-a divizat la început în patru, apoi, în vremea lui Augustus, în cinci părți. Aceste informații ne sugerează că regele Burebista nu a fost decât un stăpânitor local care însă, cu charisma și puterea exemplului personal, a reușit să adune în jurul său o seamă de lideri militari pentru a crea o construcție politică al cărei scop îl constituia controlul și distribuția resurselor economice²⁵. Iar pentru aceasta, regele și anturajul său au recurs frecvent la campanii militare de jaf. Brennos, conducătorul *celților* care au atacat Grecia în anii 280-279 a.Chr., ar putea constitui o bună analogie pentru un astfel de lider charismatic, așa cum și-l imagina Pausanias (X, 20, 4): „*Brennos, atât în adunări publice, dar mai ales, în particular, îndemna stăruitor pe fiecare conducător al celților să pornească împotriva Greciei, explicându-le că în acea perioadă grecii erau slăbiți și că exista în Grecia multă bogăție publică, cea mai mare fiind ofrandele din temple și banii de argint și de aur...*” Tocmai de aceea, dispariția lui Burebista, răpus foarte probabil chiar de colaboratorii săi, a determinat și prăbușirea construcției sale politice de conjunctură.

Regatul dac de la Burebista la Decebal. Următoarele trei anexe ale cărții lui Strobel, dedicată împăratului Traian, se referă la perioada cuprinsă între dispariția lui Burebista și cucerirea Daciei, abordând subiecte de istorie și de arheologie: „*ficțiunea continuității regatului dac până la cucerirea romană*” (p. 590-593); „*evoluția după epoca lui Augustus*” (p. 593-599); „*Transilvania de sud-vest și Sarmizegetusa*” (p. 599-604).

Pentru Strobel, *Byrebistas* a fost get, având centrul puterii în sudul Dobrogei. Prin urmare, problema continuității unui regat, după dispariția acestuia, în sud-vestul Transilvaniei este greu de pus în acord cu scenariul său inițial. Dacă lista regilor daci de după Burebista, pe care ne-a lăsat-o Jordanes în sec. al VI-lea p.Chr., poate fi contestată, nu același lucru se poate spune despre așezările și cetățile dacice din sud-vestul Transilvaniei, care atestă existența unui centru de putere cu o structură socială ierarhică și care își continuă existența până la războaiele dacice ale lui Traian²⁶. Voi reveni asupra acestor aspecte ceva mai jos.

²⁵ Fapt cu care este de acord și Strobel într-un alt appendix: „Era vorba doar despre o domnie bazată pe inițiativa și puterea militară a acestui rege get și a susținătorilor săi” (Strobel 2022, p. 590). Vezi și Egri 2022, p. 27-28: „...*Burebista poate fi văzut ca un lider militar extrem de capabil care a reușit să mobilizeze un număr semnificativ de alți lideri locali în acțiunile sale de extindere teritorială și a accesului la resurse, ceea ce a contribuit și la creșterea autorității și a prestigiului său. Aparent, rapida dezintegrare a stăpânirii sale într-o serie de entități politice mai mici sugerează că doar abilitățile sale militare i-au ținut împreună pe ceilalți lideri care l-au urmat*”.

²⁶ În legătură cu titlul de *basileus* pe care îl folosește Strabo pentru a desemna poziția socială și funcția politică a lui Burebista, trebuie spus și faptul că acesta este termenul prin care grecii îi desemnau pe conducătorii barbari de orice fel, care era sinonim cu *rex* la romani: vezi de ex. Egri 2022, p. 22.

În continuare, Strobel prezintă relațiile dintre romani și populațiile nord-dunărene, din epoca augusteică și din sec. I p.Chr., evocând campaniile militare din zona Dunării desfășurate de M. Licinius Crassus, Cn. Cornelius Lentulus, M. Vinicius, S. Aelius Catus, T. Plautius Silvanus Aelianus etc. În multe cazuri, autorul face afirmații tranșante, oferă verdicte, fără să citeze o bibliografie minimă și fără să menționeze argumentele arheologice pe care se bazează concluziile sale. Spre exemplu, Vinicius acționează „*spre Mureșul Inferior și spre Poarta de Fier a Transilvaniei (sic!)²⁷, cât și spre Banat*” (p. 596). Acesta distruge *centrele* de la Câmpuri Surduc și Bretea Mureșană. Dar în legătură cu aceste așezări fortificate (sau cetăți?) nu dispunem decât de o serie de rapoarte și informații sumare, din care nu reiese clar cronologia lor²⁸. Mai mult decât atât, publicarea recentă a materialului ceramic descoperit la Câmpuri Surduc în aria celor două fortificații de la *Cetățeaua* și *La Mănăstire*, indică destul de clar prezența unor vase tipice secolului I p.Chr., cum este cazul chiupurilor roșii cu buza în trepte²⁹. Evident, Strobel nu cunoaște acest studiu. Aceeași documentare superficială îl determină pe Strobel să atribuie sfârșitul așezărilor fortificate din defileul Dunării, de la Porțile de Fier, tot expediției lui M. Vinicius. Dacă ar fi citit mai atent bibliografia disponibilă, ar fi constatat că în afară de așezarea de la Židovar din Serbia, fortificațiile de la Divici și probabil cea de la Pescari și-au continuat existența până în vremea lui Domițian³⁰. Expediția lui Aelius Catus și mutarea unor grupuri de *daci* de la nord la sud de fluviu este plasată, fără temeii, undeva în Câmpia Munteană, când încetează „*marele centru fortificat de la Pietroasa - Gruiu Dării*”³¹ (p. 597). O analiză mai atentă a informațiilor istorice și arheologice i-ar fi permis poate lui Strobel să constate că aceste acțiuni și mutări de populație au avut loc în vestul Daciei, așa

²⁷ Asocierea dintre Poarta de Fier a Transilvaniei și râul Mureș se repetă ceva mai jos: „*în zona Porții Transilvane, au încetat să existe, tot la sfârșitul sec. I a.Chr., centrele de la Câmpuri Surduc și Bretea Mureșană-Măgura...*” (p. 596-597). E cât se poate de clar că Strobel confundă defileul Mureșului inferior cu trecătoarea Poarta de Fier a Transilvaniei, care traversează munții și face legătura dintre culoarul Bistrei și Țara Hațegului și unde ar putea fi eventual localizată Tapae, datorită fortificațiilor care barează accesul prin trecătoare (vezi Gheorghiu 2005, p. 27-28, care citează săpăturile inedite conduse de I. Glodariu).

²⁸ Valea, Mărghitan 1966; Mărghitan 1970, p. 15-17.

²⁹ Bodó, Sîrbu 2016.

³⁰ Vezi de exemplu Gumă *et alii* 1999; Rustoiu *et alii* 2017; Rustoiu, Ferencz 2018b (unde sunt citate și rapoartele de săpături mai vechi). În legătură cu situația din Clisura Dunării a se vedea pe larg Drăgan 2020.

³¹ Ideea distrugerii primei faze a fortificației de pe Gruiu Dării în această vreme aparține lui Valeriu Sîrbu: vezi de exemplu Sîrbu, Matei 2013, dar care precizează că totuși nu există suficiente dovezi în acest sens (p. 352). Analiza podoabelor și a accesoriilor vestimentare demonstrează că situl de la Pietroasele - *Gruiu Dării* își continuă existența cel puțin până în a doua parte a sec. I p.Chr.: Sîrbu, Rustoiu 2005.

cum presupunea D. Benea³² cu mult timp în urmă și așa cum am argumentat și eu recent³³.

Astfel de afirmații fără acoperire științifică, uneori ridicole, abundă și în ultimul capitol al contribuției lui Strobel, referitor la Transilvania de sud-vest și la Sarmizegetusa. Elitele perioadei finale a celei de a doua vârste a fierului, care au început să se afirme încă din sec. al II-lea a.Chr. sunt legate de Strobel de „grupul Padea-Panagjurski Kolonii” și de daci („lupi”!), uitând însă să citeze, în legătură cu această idee, o bogată bibliografie anterioară în care au fost prezentate argumentele respective³⁴. Acestei elite îi aparțin și fortificațiile pe înălțimi care apar de pe la jumătatea sec. al II-lea a.Chr. și care sunt utilizate, în cea mai mare parte, până la războaiele daco-romane din vremea lui Domitian și Traian. În unele situații, Strobel face din nou afirmații halucinante, fără să ne spună pe ce argumente se bazează în conceperea „scenariului” său istoric demn de un film nominalizat la *Zmeura de aur*, dar care nu are nici o legătură cu cercetarea științifică. Iată un exemplu: „Cugir și-a pierdut importanța dominantă în fața Costeștiului în a doua jumătate a sec. I a.Chr. și a fost abandonat ca reședință a elitei, aceasta fiind mutată din motive de apărare în cetatea de la Căpâlna, în valea retrasă a Sebeșului” (p. 599). În primul rând, despre situația arheologică de la Cugir, Strobel nu dispunea decât de rapoarte sumare (e greu de spus dacă le-a consultat sau nu, acestea nefiind citate). Prin urmare nu avea de unde să cunoască cronologia sitului pentru a emite judecăți de felul celor prezentate de el. Doar de curând a fost publicată documentația arheologică a săpăturilor îndelungate de la Cugir³⁵. Datele existente indică o utilizare a cetății de la jumătatea sec. al II-lea a.Chr. și până în sec. I p.Chr., iar pe la jumătatea sec. I a.Chr. au avut loc ample lucrări de amenajare a platoului superior al dealului, care mărturisesc o înflorire a sitului și nu o decădere³⁶. Cetatea de la Costești a fost ocupată deja în La Tène D1, fiind contemporană cu cea de la Cugir, așa cum observăm mai sus. În ceea ce privește cetatea de la Căpâlna, nu văd de ce ar fi fost ea ocupată de o elită de la Cugir, mutată acolo din motive strategice (mutată de cine?!). Pe ce se bazează Strobel când face astfel de afirmații? Pe cartea scrisă de I. Glodariu și V. Moga referitoare la cetatea de la Căpâlna³⁷, despre care însuși Strobel scria în 1998 că nu este de nici un folos?

În același capitol, Strobel acordă un spațiu tipografic important complexului de la Grădiștea de Munte, deplângând, în unele cazuri, lipsa cercetărilor. Cu toate acestea, emite o serie de opinii (ca de obicei, necitând

³² Benea 1989.

³³ Rustoiu 2022b; Rustoiu 2022c.

³⁴ Vezi de exemplu Rustoiu 2005b; Rustoiu 2008; Rustoiu 2012; Rustoiu *et alii* 2021 etc.

³⁵ Crișan *et alii* 2020.

³⁶ Vezi Rustoiu 2020b; Căsălean 2020.

³⁷ Glodariu, Moga 1989.

rapoartele arheologice ale celor care au săpat în acel sit) în legătură cu succesiunea locuirii pe anumite terase din cetate și din zona cu temple (p. 602-604). În legătură cu acestea din urmă, el susține că doar construcțiile cu abside și cele circulare constituie edificii de cult, cele patrulate având o funcționalitate profană, idee emisă deja de Coriolan H. Opreanu, pe care însuși Strobel o cunoștea. Dar, ca în multe alte locuri, profesorul german din Austria nu citează contribuțiile lui Opreanu, ci își atribuie lui însuși argumentele și concluziile altora³⁸.

În loc de concluzii: evoluția centrului de putere din sud-vestul Transilvaniei. În loc de concluzii, este necesară o scurtă trecere în revistă a situației arheologice, așa cum este ea relevată de informațiile furnizate de bibliografia de specialitate, pentru a înțelege care este stadiul cercetărilor și al interpretărilor legate de evoluția centrului de putere din sud-vestul Transilvaniei. Această schiță este cu atât mai necesară, cu cât Karl Strobel introduce în spațiul științific numeroase interpretări și idei eronate, care nu se bazează pe nimic și care ar putea genera în viitor unele confuzii.

Așa după cum am atras atenția în mai multe rânduri³⁹, cea de a doua vârstă a fierului în Transilvania a fost caracterizată de două orizonturi cultural-cronologice distincte: orizontul *celtic* (cca 350-190/175 a.Chr.) și orizontul „dacic” (190/175 a.Chr. – 106 p.Chr.). Fiecare dintre cele două orizonturi cultural-cronologice a cunoscut structuri sociale distincte, iar expresia lor se regăsește în modul de manifestare rituală și profană a comunităților respective.

Orizontul *celtic* a fost unul rural, satele fiind amplasate în zone fertile de pe terasele râurilor. Organizarea internă a acestor așezări, în grupuri de două-trei locuințe și anexe gospodărești, indică faptul că ele erau locuite de tot atâtea familii sau clanuri. În apropiere, pe zone mai înalte, erau amplasate necropolele comunitare⁴⁰. În această perioadă, nu există locuri în zona montană. Descoperirile sporadice care apar în zonele montane constituie mai degrabă mărturii ale unor practici rituale desfășurate la marginea teritoriului comunitar. Așa este cazul, spre exemplu, al unor depuneri rituale în peșteri, în apropierea peșterilor, în păduri (probabil sacre) sau pe vârfuri montane⁴¹.

În ansamblu, aceste societăți erau heterarhice, iar competiția socială a elitelor, care își exprimau identitatea războinică prin expunerea unor panoplii de arme mai mult sau mai puțin complete (așa cum o ilustrează inventarele funerare care cuprind spade, lănci și scuturi)⁴², se manifesta la nivel comunitar.

³⁸ Vezi recenzia lui Opreanu 2022.

³⁹ Rustoiu 2021b cu bibliografia.

⁴⁰ Rustoiu, Berecki 2018 etc.

⁴¹ Rustoiu, Ferencz 2017; Rustoiu, Ferencz 2018a.

⁴² Rustoiu 2021a, p. 77-85.

Situația avea să se schimbe în vremea orizontului *dacic*. Așezările rurale continuă să fie amplasate în aceleași zone ca și cele anterioare, iar din punct de vedere arheologic se constată, în anumite situații, succesiunea lor stratigrafică. Un bun exemplu în acest sens este oferit de situl de la Șeușa (jud. Alba), unde nivelul arheologic corespunzând unei așezări rurale aparținând orizontului celtic din La Tène C1 este suprapus de un alt nivel corespunzător orizontului dacic din La Tène C2-D1. Inventarele din cele două așezări sunt diferite⁴³. În general, se constată utilizarea unor tipuri ale ceramicii de bucătărie sau de masă diferite, ceea ce indică modificarea obiceiurilor culinare de la o perioadă la alta⁴⁴.

Din a doua jumătate sec. al II-lea a.Chr. apar cetățile pe înălțimi dominante, având în preajmă un domeniu rural dependent, care susținea economic elitele stăpânitoare ale acestor cetăți (**Fig. 2**). Așa este cazul spre exemplu cu cetățile de la Cugir (jud. Alba)⁴⁵, Piatra Craivii (jud. Alba)⁴⁶ sau Costești (jud. Hunedoara)⁴⁷. În această perioadă de început, cetățile sunt fortificate cu elemente defensive *tradiționale*: valuri de pământ cu palisade mai mult sau mai puțin complexe. Cetățile respective exprimă deja, din punct de vedere social, o ierarhizare evidențiată prin organizarea peisajului pe verticală⁴⁸ (**Fig. 3**). Ele sunt vizibile din așezările rurale aflate în hinterland, subliniind simbolic rolul proeminent al elitelor. Situația este oarecum asemănătoare cu cea din perioada medievală. Mai mult decât atât, în unele situații, cum este cazul la Cugir, necropola de familie a fondatorilor cetății se află situată în preajma fortificației, pe marginea drumului de acces în cetate, în așa fel încât mormintele să fie văzute de toți cei care treceau pe acolo⁴⁹. Acestea sunt mormintele care au în inventare panoplii de arme caracteristice (spade lungi, lănci și scuturi, la care se adaugă pumnale curbe ca instrumente sacrificale și simboluri de statut, uneori coifuri și cămăși de zale) și piese de harnașament (în special zăbale). Asocierile respective sunt cele care l-au determinat pe arheologul polonez Zenon Woźniak să le desemneze cu termenul de Padea-Panagjurski Kolonii⁵⁰, chiar dacă din punct de vedere ritual era clar încă de la început că mormintele aparțineau unor grupuri diferite. La sud de Dunăre, mormintele sunt de incinerare cu resturile

⁴³ Rustoiu, Ferencz 2021, p. 85; Rustoiu *et alii* 2021.

⁴⁴ Rustoiu 2005b; Rustoiu, Ferencz 2021, p. 82-83; Rustoiu *et alii* 2021.

⁴⁵ Rustoiu 2015; Crișan *et alii* 2020; Căsălean 2020.

⁴⁶ Berciu *et alii* 1965; Plantos 2017:

<https://rei.gov.ro/?&sm=&ddpN=1837415839&we=7de50869e17bec77664920c1aeae1a47&wf=dGFCall&wtok=&wtkps=LYtBCsIwEAD/svfUZOs22eQkgkf/EBq31kpLCCWI+HejeBnmMBN961+5AvKYIGRP6MH0Iht3cx95evJdxhtaZ3GmYWMt+yTouqWo6ChdiyoLD9x+37pO60+qwUkdD4qMcTtDjcYGtbHwzx4XCOfw/gA=&wchk=3adfad8cdeb3c9dbd43f3fc33025aa365e240923>.

⁴⁷ Glodariu 1995; Florea 2011, p. 154.

⁴⁸ Rustoiu 2015; Rustoiu, Berecki 2018; Rustoiu, Ferencz 2018b, p. 127-129.

⁴⁹ Rustoiu 2015.

⁵⁰ Woźniak 1974; Woźniak 1976.

depuse sub tumul, la nord de fluviu, în Oltenia ele sunt plane cu rămășițele incinerate depuse în gropi, mai rar în vase ceramice, în timp ce în sud-vestul Transilvaniei întâlnim atât morminte plane, cât și tumulare. Acest fapt indică, pe de o parte, mobilitatea acestor grupuri de războinici, iar pe de altă parte originea lor diferită. Unii au pătruns în Transilvania probabil direct de la sud de Dunăre, alții au venit de la sud de Carpați.

Întreaga atmosferă arheologică indică faptul că orizontul *dacic* devine o societate ierarhică, spre deosebire de cea heterarhică, caracteristică orizontului celtic anterior.

În vremea regelui Burebista și în perioada următoare, apar noi elemente de arhitectură civilă care exprimă competiția socială a elitelor din aria controlată de dinastia din capitala Regatului dac, foarte probabil acea *to basileion* pomenită în izvoarele antice și identificată cu situl arheologic de la Grădiștea de Munte, în Munții Orăștiei, jud. Hunedoara⁵¹.

Dincolo de jefuirea orașelor grecești, din punct de vedere arheologic, expedițiile pontice ale lui Burebista și-au lăsat amprenta o lungă perioadă de timp asupra înfățișării habitatului civil și a construcțiilor religioase din zona capitalei Regatului dac din Munții Orăștiei. În vremea lui Burebista, curând după anul 50 a.Chr., în munții din sud-vestul Transilvaniei au fost aduși arhitecți și meșteri pietrari greci care au construit fortificații, edificii civile și temple din blocuri de calcar fasonate⁵². Tehnica de construcție (*opus quadratum*), planul cetăților și al unor edificii sunt elenistice⁵³. În condițiile în care dacii nu foloseau scrierea, prezența acestor greci este documentată și de numeroase exemple de semne și litere grecești atât pe blocuri de piatră, cât și pe obiecte de uz cotidian sau pe unelte de fier⁵⁴. Aceste artefacte sugerează faptul că specialiștii în construcții au fost însoțiți și de alte categorii de meșteșugari, cum au fost probabil fierarii sau olarii. Odată introdusă *moda* arhitecturii în piatră, aceasta a fost apoi continuată de conducătorii (basileii) care au stăpânit *Regia* până la cucerirea romană, construcțiile impunătoare marcând vizual și simbolic prestigiul social ridicat al elitelor respective⁵⁵ (**Fig. 4**).

Zidurile erau construite cu două paramente de blocuri de calcar fasonate cu un emplecton din piatră sfărâmată și pământ. Paramentele erau prinse unele

---

⁵¹ Pentru identificarea sitului de la Grădiștea de Munte, eventual, cu Ranisstorum, vezi Rustoiu 2022a.

⁵² În vremea lui Burebista acești meșteri greci erau probabil fie prizonieri sau sclavi din orașele grecești jefuite, fie meșteri angajați din orașele grecești *prietene*, cum a fost Dionysopolis, fie aparțineau ambelor categorii.

⁵³ Glodariu 1983; Antonescu 1984.

⁵⁴ Florea 2000; Florea 2001; Florea 2011, p. 149-151, Fig. 34b; Egri 2014, p. 237, Pl. 3/1-3.

⁵⁵ Pentru rolul simbolic al fortificațiilor cu ziduri din piatră realizate în tehnică elenistică, de exprimare vizuală în peisaj a puterii unei elite, vezi și Pupeză 2010; Pupeză 2012.

de altele cu bârne perpendiculare, stabilitatea construcției fiind asigurată și cu blocuri de piatră înfipite în emplecton sau cu scoabe de fier sau de plumb⁵⁶. Recent s-a observat că în unele cazuri, dacă nu cumva în majoritatea situațiilor, blocurile de piatră din paramente erau legate și cu mortar⁵⁷. În sfârșit, unele ziduri construite în tehnici diferite, cum sunt cele de la așa-numitele *cazemat* ale cetății Costești-Blidaru, care alternează blocuri fasonate cu casete de piatră locală⁵⁸, sau cele de la Piatra Craivii, unde stabilitatea paramentelor era asigurată cu blocuri de piatră verticale⁵⁹, tehnică denumită *opus africanum*⁶⁰ (**Fig. 5**), indică faptul că arhitecții și meșterii care le-au contruit proveneau din zone diferite ale ariei mediteraneene.

Aria de răspândire a construcțiilor realizate în tehnică grecească indică faptul că atât resursele de piatră, cât și distribuția materiilor prime și a meșterilor specializați era controlată strict de puterea centrală. Ca urmare, elitele din anturajul curții regale de la Sarmizegetusa au beneficiat la rândul lor de materii prime și de meșteri specializați. Astfel, o serie de reședințe aristocratice din sud-vestul Transilvaniei au fost prevăzute cu fortificații cu ziduri de piatră și cu turnuri-locuință ridicate în tehnică grecească. Așa este cazul cetăților de la Bănița, Căpâlna, Tilișca, Piatra Craivii⁶¹ și Ardeu⁶². Toate aceste elemente de arhitectură monumentală aveau rolul de a exprima vizual și simbolic statutul și poziția socială a elitelor respective în cadrul ierarhiei regatului. Cei care nu făceau parte din cercul puterii nu au beneficiat de accesul la aceste resurse. Așa s-ar putea explica, spre exemplu, faptul că cetatea dacică de la Cugir, aflată în aceeași regiune, nu a fost prevăzută cu astfel de construcții. La Cugir fortificația cu val de pământ și palisadă a fost utilizată și în continuare, iar turnul ridicat pe o incintă de piatră care mărginea terasa inferioară a cetății, a fost realizat din lemn. Acesta din urmă denotă intenția aristocraților locali de a imita simbolurile de statut și de putere din zona capitalei și din centrele rezidențiale ale apropiaților privilegiați ai puterii. Această situație este ilustrată și de alte exemple elocvente (**Fig. 6**).

Astfel, pe la jumătatea sec. I a.Chr., în zonele periferice, a apărut o serie de fortificații și turnuri realizate din piatră locală nefasonată sau prelucrată sumar. Așa este cazul în cetățile de la Liubcova și Divici (jud. Mehedinți)⁶³, în zona Porților de Fier ale Dunării, Cetățeni (jud. Argeș)⁶⁴, pe versantul sudic al

⁵⁶ Glodariu 1983; Antonescu 1984.

⁵⁷ Pușcaș *et alii* 2019.

⁵⁸ Glodariu 1983, Fig. 29/1.

⁵⁹ *Ibidem*, Fig. 26/1.

⁶⁰ Bodó 2001.

⁶¹ Glodariu 1983 cu bibliografia.

⁶² Ferencz, Căstăian 2019; Rustoiu, Ferencz 2022.

⁶³ Rustoiu *et alii* 2017; Rustoiu, Ferencz 2018b.

⁶⁴ Chițescu 1976, p. 156-158, Fig. 2.

Carpaților Meridionali, Covasna - *Cetatea Zânelor*⁶⁵ în estul Transilvaniei sau la Piatra Neamț - Bâta Doamnei⁶⁶, la răsărit de Carpați.

Printre construcțiile cele mai caracteristice epocii Regatului dac se numără turnurile-locuință. Ele au avut un rol important în exprimarea ostentativă a unui statut social privilegiat (**Fig. 7**).

Suprafața interioară a turnurilor-locuință din Munții Orăștiei variază în general între cca. 28 mp și 102 mp (Turnul nr. 1 de la Costești - Cetățuie), majoritatea situându-se în jurul valorilor de 50-70 mp. Cele de la periferie au o suprafață ușor mai redusă decât media din zona capitalei. La Divici spre exemplu, turnul din etapa finală, avea laturile de 9,50 m la exterior și o grosime a zidurilor de 2,20 m, suprafața interioară fiind de 26 mp, în timp ce turnul din faza anterioară avea laturile de 8 m la exterior, o grosime a zidurilor de 2 m, iar suprafața interioară de 16 mp⁶⁷. La Piatra Neamț - Bâta Doamnei, în cazul presupusului turn de curtină, laturile (probabil exterioare) erau de 9 m, ceea ce sugerează o suprafață interioară apropiată celei de la Divici. În toate cazurile, cu tot cu etaj, suprafața locuită era dublă, ceea ce, comparativ cu locuințele obișnuite din așezări care aveau suprafețe mult mai mici⁶⁸, ne oferă o dimensiune a diferențelor dintre reședințele elitelor și cele ale restului membrilor comunităților. Tocmai această diferență indică importanța lor ca elemente de statut social, ele nefiind „*lipsite de confort*” cum crede Strobel (p. 590), fără să ia în considerare aspectul locuințelor obișnuite.

În interior, turnurile erau prevăzute cu vetre sau cuptoare menajere⁶⁹, iar inventarul lor este compus din materiale arheologice obișnuite în complexe de locuire. Prezența ceramicii de stocat (chiupuri, vase de provizii), a celei de

⁶⁵ Sîrbu, Crișan 1999; Pupeză 2020 etc.

⁶⁶ La Bâta Doamnei s-au constatat două faze de fortificare. Prima fază a fost reprezentată de o palisadă, ulterior, în faza a doua fiind ridicat un zid de piatră locală cu blocuri sumar fasonate mai ales pe fața exterioară (Gostar 1969, p. 10-14). Pe latura de sud-est a acestei fortificații, spre interior, „*s-a găsit o îngrămădire de pietre care se lega organic de acest zid*” (Gostar 1969, p. 13). Aceste urme aparțin probabil unui turn de curtină, similar poate celui din ultima fază a cetății de la Divici. Din păcate nu există informații cu privire la inventarul acestei construcții, ea fiind deranjată de locuirea medievală. Săpăturile ulterioare au ridicat anumite dubii asupra caracterului zidului (zid de curtină sau zid de susținere a terasei?) și a existenței turnului menționat (vezi Mihăilescu -Bîrliba 1984, p. 23-24; Sanie 2011, p. 387). Deși, modul sumar în care au fost publicate rezultatele săpăturilor de pe Bâta Doamnei au generat anumite confuzii, existența construcțiilor și amenajărilor din piatră sumar fasonată, datând din faza mai târzie a cetății, este de necontestat.

⁶⁷ Gumă *et alii* 1995, p. 404-406.

⁶⁸ Spre exemplu în așezarea rurală de la Slimnic, jud. Sibiu, locuințele aveau suprafețele cuprinse în 13 și 23 mp: Glodariu 1981, p. 28. Vezi și Ferencz, Căstăian 2019, p. 410-411.

⁶⁹ În multe situații în care se menționează existența vetrelor, este vorba mai degrabă de cuptoare. Așa este cazul spre exemplu cu *vatra* din turnul de la Blidaru - *La Vămi*, care, potrivit ilustrației publicate, a constituit un cuptor. În ilustrație se mai observă încă, distrusă, marginea de la care se înălța bolta cuptorului: Pescaru *et alii* 2014, Pl. 7/2.

bucătărie sau a vaselor care formau *serviciul de masă* este atestată în mai multe cazuri: Piatra Roșie⁷⁰, Blidaru - Poiana lui Mihiu⁷¹, Tilișca⁷², Divici⁷³ etc. Uneori, în aceste turnuri au fost descoperite și instrumente de uz curent sau unelte meșteșugărești și chiar piese de armament⁷⁴. În acest sens, menționăm și descoperirea în apropierea turnului de la Blidaru - *Poiana lui Mihiu* a unui pumnal fragmentar de tip *sica*⁷⁵, important pentru identificarea rezidenților din edificiul respectiv. Așa cum s-a demonstrat cu alte ocazii, aceste pumnale au constituit instrumente sacrificiale rezervate clasei războinicilor și au avut un rol simbolic important în constructul vizual al identității lor sociale⁷⁶.

Construcții asemănătoare întâlnim și în alte perioade istorice. Astfel, în epoca fanariotă a sec. al XVIII-lea, la sud de Carpați, mai ales în Oltenia și vestul Munteniei, asistăm la apariția unor curți boierești care aveau în centru un turn denumit *culă* (termenul derivă evident din limba turcă: *kula* care înseamnă turn)⁷⁷. Aceste edificii, cu parter și etaj, înconjurare uneori de ziduri sau de alte elemente defensive, serveau ca reședințe ale boierilor respectivi, îndeplinind și rol defensiv. Ele exprimau statutul privilegiat și poziția socială a rezidenților. Edificii asemănătoare ca aspect și funcționalitate se întâlnesc de asemenea și în alte zone din Balcani: Albania, Serbia, Bulgaria⁷⁸.

Revenind la turnurile-locuință din Dacia preromană, este cât se poate de clar că ele au avut un rol simbolic, important în exprimarea statutului și poziției sociale a elitei marțiale din zona centrală a Regatului dac. Accesul la resursele (materiale de construcție și meșteri specializați) controlate de dinastia daci a fost posibil probabil datorită dependenței acestei elite de curtea sau anturajul regal. Situația de la Costești - Blidaru (unde au fost descoperite numeroase turnuri dispuse pe căile de acces spre cetate) sugerează o întreagă rețea de relații de subordonare socială (un soi de relații de vasalitate)⁷⁹. Astfel, așa cum sunt dispuse turnurile-locuință pe teren, se poate presupune că familia aristocratică ce rezida în cetatea de la Costești - Blidaru, dispunea la rândul său de proprii vasali, cărora li se permitea să își ridice turnuri-locuință monumentale în apropierea și

⁷⁰ Daicoviciu 1954, p. 69-72.

⁷¹ Pescaru *et alii* 2014, Pl. 14-15.

⁷² Lupu 1989, p. 26-27.

⁷³ Gumă *et alii* 1987; Gumă *et alii* 1995; Gumă *et alii* 1997.

⁷⁴ Vezi de exemplu Turnul B de la Piatra Roșie: Daicoviciu 1954, p. 70, 81.

⁷⁵ Pescaru *et alii* 2014, p. 8-9: „Also in the vicinity of the tower from Poiana lui Mihiu, a fragmentary iron blade was discovered s-a aflat o lamă de fier (SIC!), possibly from a sica type weapon”. E greu de înțeles ezitatea autorilor, din moment ce ilustrația din articolul citat (ill. 18/1) înfățișează cât se poate de clar lama unei *sica* având șanț longitudinal de scurgere a sângelui.

⁷⁶ Rustoiu 2016b; Rustoiu 2018.

⁷⁷ Atanasescu, Grama 1974; Barbu *et alii* 2019.

⁷⁸ Mezini, Pojani 2014; Barbu *et alii* 2019 etc.

⁷⁹ Rustoiu, Ferencz 2022.

pe căile de acces spre cetate. În același timp, la periferia regatului erau imitate, cu resurse și mijloace proprii, simbolurile de prestigiu și putere din zona capitalei.

Iată deci că, în zona de sud-vest a Transilvaniei, putem observa conturarea unui centru de putere încă din faza La Tène D1, din a doua jumătate a sec. al II-lea și din primul sfert/jumătatea sec. I a.Chr., după ce primele grupuri de războinici din zona dunăreană (dar și est-alpină) pătrunseseră pe valea Mureșului mijlociu încă din prima jumătate a sec. al II-lea a.Chr., după cum o lasă să se înțeleagă descoperirile funerare recente de la Sâncrai (or. Aiud, jud. Alba)⁸⁰. Au urmat apoi, probabil, noi valuri de pătrundere a războinicilor dunăreni, ale căror morminte cu arme și piese de harnașament au fost plasate de către arheologi sub denumirea tehnică de „grup Padea-Panagjurski Kolonii”. Aceste elite marțiale, care se înfățișau supușilor din punct de vedere ideologic în manieră ecvestră, sunt cele care au creat cetățile de pe înălțimi, având în jur câte un domeniu agricol rural, modificând fundamental peisajul social și economic anterior.

Din rândul acestei elite s-a ridicat apoi regele Burebista care a creat o construcție politică efemeră, dar suficient de puternică pentru a intra în atenția lumii mediteraneene și pentru a fi consemnat de autorii antici. Răsturnat de la putere cândva după moartea lui C. J. Caesar, dar înainte de războiul pannonic al lui Octavian (vezi *supra*), moștenirea sa a continuat să evolueze în sud-vestul Transilvaniei sub conducerea altor lideri. Se poate presupune că aceștia cumulau atât atribuții politice și militare, cât și religioase, așa cum s-a mai spus de-a lungul timpului⁸¹. De asemenea, e greu de spus dacă a existat o adevărată dinastie sau, dacă a fost vorba de o succesiune de lideri aflați în competiție pentru controlul puterii⁸².

Organizarea socială ierarhică a presupus și controlul exploatării și distribuției resurselor, așa cum a fost cazul spre exemplu cu piatra necesară ridicării construcțiilor monumentale din zonă. Așezările cătărate pe terasele antropice ale înălțimilor din zona Grădiștii de Munte, precum și centrul religios de pe Piciorul Muncelului (intrat în conștiința publică, poate greșit, ca fiind Sarmizegetusa Regia), sunt posterioare domniei lui Burebista, fiind datate, în mare parte, mai ales pe parcursul sec. I p.Chr.⁸³.

---

⁸⁰ Rustoiu *et alii* 2021.

⁸¹ Glodariu 2000, p. 4-8; Rustoiu 2002a, p. 137 etc.

⁸² Lockyear 2004, p. 70.

⁸³ Glodariu 1995. Ipoteza susținută recent de Peșan, Sirbu 2023, potrivit căreia locuirea de pe terasele așezării civile de la Fețele Albe ar fi mai timpurie față de cea de pe Dealul Grădiștii (Piciorul Muncelului) și că aceasta și-ar începe existența la sfârșitul sec. al II-lea sau în prima parte a sec. I a.Chr., mai are încă nevoie de confruntarea cu materialele arheologice descoperite în situl

Prin urmare, continuitatea de evoluție a centrului de putere din sud-vestul Transilvaniei nu este o ficțiune, așa cum crede Karl Strobel, ci este o realitate susținută de descoperirile arheologice din zonă. Desigur, se poate încă discuta despre sensul termenilor de *regat* și de *basileu* sau *rex* și despre ce înțelegeau autorii antici prin termenii respectivi⁸⁴. Oricum după Burebista, în afară de basileii/regii atestați în izvoarele antice (Rholes-Oroles⁸⁵, Dapyx, Ziraxes etc.), titulatura apare și în contexte locale, extracarpaticе, în inscripții cursive pe vase ceramice, așa cum se întâmplă la Ocnița⁸⁶ și Cârломănești⁸⁷, aceste epigrafe fiind însă de atribuit tot unor greci. În toate cazurile însă, termenii respectivi se referă la liderii unor comunități locale *barbare*, indiferent de întinderea stăpânirii lor.

2. Din nou despre *hambarele dacice* de la Grădiștea de Munte (jud. Hunedoara)

Deși săpăturile sistematice de la Grădiștea de Munte au început în urmă cu mai bine de un secol și s-au desfășurat an de an aproape fără întreruperi, rezultatele lor au fost publicate într-o măsură mult mai restrânsă. Ele au făcut obiectul unor rapoarte arheologice, mai extinse în anii 1950-1970, sumare în ultimele decenii, ori au fost prezentate și interpretate într-o serie de lucrări speciale sau de sinteză. Cu toate acestea, atât în literatura de specialitate, cât și în conștiința publică, s-a impus o serie de clișee de interpretare considerată adevăr de necontestat și care nu a mai fost dezbătută în spațiul științific de multe decenii. Printre acestea, se numără identificarea sitului de la Grădiștea de Munte cu Sarmizegetusa Regia, capitala regelui Decebal, existența unui *sistem de fortificații* menit să apere capitala de atacurile unor invadatori, romanii fiind principalii candidați la un astfel de atac, existența unui mare sanctuar pan-dacic cuprinzând temple circulare și patrule pe terasele a X-a și a XI-a (mai nou și pe terasa a IX-a?) etc. De curând însă, a fost readusă în atenție chestiunea funcționalității construcțiilor cu aliniamente de coloane din *zona sacră* de pe Dealul Grădiștii (Piciorul Muncelului), fapt care a determinat unele discuții pe

---

respectiv și care au rămas încă nepublicate, la mai bine de cinci decenii de la terminarea săpăturilor.

⁸⁴ Egri 2022, p. 22: „Pentru autorii perioadei republicane târzii și a celei imperiale timpurii, conducătorii unor populații străine nu puteau fi decât regi, termenul fiind un atribut implicit al alterității lor, dar probabil și o reflecție a atitudinii ambivalente din epocă privind instituția monarhică în general și atributele sale politice”.

⁸⁵ Rholes este *basileus* la Cassius Dio, Oroles este *rege* la Trogus Pompeius/Iustinus, cele două nume desemnând însă același personaj: Dana 2007.

⁸⁶ Russu 1976, p. 33-37; Berciu 1981, p. 136-141 etc.

⁸⁷ Babeș 2010, p. 134.

această temă și o reevaluare a informațiilor arheologice mai vechi, risipite prin diverse rapoarte (**Fig. 8-10**).

Astfel, Coriolan H. Opreanu⁸⁸ se referă la inventarul arheologic descoperit în aceste edificii (materiale de construcție, cuie, piroane, unele impresionante ca mărime și ornamentate, uneori unelte de fier etc.), constatând absența obiectelor de cult ori a altor elemente care ar fi putut servi ritualurilor (altare, vetre). Acesta citează sanctuarul neolitic de la Parța (jud. Timiș) ca exemplu pentru ceea ce ar trebui să conțină un templu preistoric. Evident că analogia respectivă este nepotrivită în contextul Europei temperate a sfârșitului epocii fierului. O analogie contemporană central- sau vest-europeană ar fi fost probabil o alegere mai fericită, însă aceasta nu i-ar fi fost la fel de utilă în argumentația sa, așa după cum remarca la scurtă vreme după apariția contribuției lui Opreanu și Gelu Florea⁸⁹, pe atunci directorul săpăturilor de la Grădiștea de Munte.

De asemenea, Opreanu contestă reconstituirile realizate de-a lungul timpului de către diverși arhitecți și arheologi, care propuneau pentru construcțiile cu aliniamente cu baze din piatră o elevație și un acoperiș sprijinite pe coloane, similare într-un anumit sens cu templele grecești. Opreanu observă că unor astfel de variante de reconstituiri le lipsesc elementul esențial al unui templu: *cella* și eventual reprezentarea divinității care era adorată în templul respectiv. La toate aceste argumente se adaugă lipsa oricăror urme de ritualuri, lipsa oaselor de animale, ori a ofrandelor și depunerilor votive. Ca urmare, Opreanu consideră că nu a fost vorba de temple patrulate. Pe baza unor analogii din Gallia, din lumea romană mediteraneană, dar și prin evocarea unor construcții similare moderne din Spania, el consideră că edificiile de la Grădiștea de Munte nu reprezintă altceva decât niște hambare uriașe, ridicate pe stâlpi ce se sprijineau pe plinte de calcar sau de andezit. Aceste hambare suspendate erau necesare pentru a proteja rezervele de cereale de intemperiiile specifice zonei montane și de rozătoare și insecte. În continuare, Opreanu consideră că într-o aglomerare cu aspect urban ca cea de la Grădiștea de Munte, cu o mare densitate de locuire, situată în zona montană unde practicarea agriculturii pe scară largă nu era posibilă, acumularea unor rezerve de cereale venite din hinterlandul agricol din valea Mureșului, care apoi să fie redistribuite către locuitorii acestei mari așezări, era absolut necesară. Iar construcțiile cu aliniamente de baze de coloane nu erau altceva decât edificii de stocare a cerealelor. Prin urmare nu se poate vorbi de o *zonă sacră* la Grădiștea de Munte.

---

⁸⁸ Opreanu 2015. Opreanu revine în 2016 cu precizări teoretice și metodologice (ca replică la intervenția lui G. Florea din același an și din aceeași revistă) inutile, după părerea mea.

⁸⁹ Florea 2016.

Ideea lui Coriolan H. Opreanu nu este nouă. Ea a fost formulată pentru prima dată de Constantin Daicoviciu (pe care îl citează și Opreanu) în anul 1951. Referindu-se la aliniamentele de coloane de la Costești - Cetățuie, pe care anterior D. M. Teodorescu le considerase construcții cu caracter religios, Daicoviciu scria că ele trebuie să fie „*hambare destinate să adune recolta de pe pământurile mănoase din valea Mureșului...*”⁹⁰ Ulterior însă, după descoperirea *marelui sanctuar de andezit*, Constantin Daicoviciu a revenit și a optat pentru interpretarea acestor aliniamente ca temple⁹¹.

K. Lockyear, care a realizat o sinteză pertinentă, critică și obiectivă, a arheologiei Daciei preromane și a datelor cunoscute din Munții Orăștiei, observă la rândul său că edificiile cu aliniamentele de plinte au fost reconstituite și interpretate, fie ca *păduri de coloane*, fie ca temple cu coloane, având o suprastructură de lemn. Amintind însă o descoperire din așezarea civilă de la Grădiștea de Munte, de pe așa-numita *terasă cu grâu*, Lockyear observă că hambarul respectiv era reprezentat de o construcție cu pereți de lemn sprijinită pe șiruri de baze de calcar rectangulare, la fel ca în cazul *sanctuarelor*⁹². De aceea, el se întreabă dacă nu cumva *sanctuarele* nu sunt o reflexie la scară monumentală a acestor hambare. Mai mult decât atât, K. Lockyear observă că *sanctuarele*, fie circulare, fie rectangulare, își au analogii în planul unor construcții profane descoperite atât pe Dealul Grădiștii, cât și în alte părți. Ca urmare, originea planurilor *sanctuarelor* (circulare sau patruleter) ar trebui căutată în aceste edificii. Apoi continuă: „*Many religions have an explicit link to agriculture, and perhaps these structures echo pastoral exploitation of the uplands and arable exploitation of the lowlands, linking through religion the various parts of the Dacian landscape to this centre of power*”⁹³.

Revenind la teoria lui Coriolan H. Opreanu, reacția față de aceasta nu s-a lăsat așteptată, iar Gelu Florea a intervenit în dezbateri un an mai târziu⁹⁴. El atrage atenția, pe bună dreptate, că Opreanu nu a luat în discuție întregul ansamblu al construcțiilor de pe terasele a X-a și a XI-a. Printre elementele care compun acest ansamblu se numără așa-numitul *soare de andezit* (**Fig. 8/6**), de pe terasa a XI-a, situat în apropierea construcției circulare având în interior o cameră cu absidă (*sanctuarul mare circular*). Elementele sale constructive și întregul aspect sugerează că este vorba, foarte probabil, de un imens altar de sacrificii. Tocmai de aceea, construcțiile de pe terasele menționate ar trebui interpretate în această cheie rituală, ele având funcții religioase, altfel altarul nu ar avea nici un sens: „*Centrul simbolic al acestui spațiu este altarul: o structură*

⁹⁰ Daicoviciu, Ferenczi 1951, p. 17-18.

⁹¹ Daicoviciu 1952, p. 290-291.

⁹² Lockyear 2004, p. 62-63, Fig. 2.24.

⁹³ *Ibidem*, p. 63.

⁹⁴ Florea 2016.

circulară unică, de proporții monumentale, care nu-și are sensul într-o mulțime de „hambare”, afară de cazul în care ar fi o imensă piatră de moară (!). Altarul este situat în exteriorul edificiilor, deci este destinat sacrificiilor colective publice. Existența lui semnificativă, a fost ignorată în textul lui C. Opreanu”⁹⁵.

La aceste elemente, se adaugă *drumul pavat* cu lespezi de calcar (dispus în trepte pe pantă) care, pornind dinspre cetate, conduce la construcțiile de pe terase (**Fig. 8/9**). Monumentalitatea acestei căi de acces indică destul de clar că spre terasele a X-a și a XI-a (poate și spre a IX-a) se desfășurau uneori procesiuni de amploare, cu caracter, poate, sacru⁹⁶. Având în vedere datele de care dispunem, e greu astăzi să ne închipuim scenariul pus în scenă de organizatorii acestor procesiuni. Cu toate acestea, Răzvan Mateescu își închipuie că „*asemenea trepte normau mersul pe drumul pavat, impunând o anumită cadență. Efectul, probabil impresionant, consta în mișcarea ritmică a câtorva zeci de persoane care purtau în procesiune darurile pentru zei. Pe măsură ce se apropiau de sanctuare participanții la procesiune începeau să vadă edificiile cu o arhitectură monumentală, unică în Dacia. Imaginea unor temple înalte de câțiva metri, cu o volumetrie amplificată de peisajul montan, contribuia la accentuarea senzației că se pătrunde într-un spațiu diferit de cel obișnuit. Procesiunea de-a lungul drumului pavat permitea, de fapt, intrarea graduală în atmosfera religioasă*”⁹⁷. Din păcate, astfel de scenarii nu se bazează pe niciun fel de argumente științifice, chiar dacă existența unor procesiuni religioase nu poate fi negată, ele fiind atestate în numeroase alte sanctuare din lumea clasică sau de aiurea. Nu putem ști, nu au fost realizate modelări virtuale serioase, cum se vedeau construcțiile de pe terase în condițiile în care *drumul pavat* era unul acoperit, așa cum s-a presupus deja cu mult timp în urmă⁹⁸. De asemenea, nu există nici un fel de date cu privire la aspectul peisajului din vremea în care au funcționat construcțiile în discuție. Nu cunosc niciun fel de analize palinologice sau de probe de lemn recoltate din săpăturile recente, care ar permite

⁹⁵ Florea 2016, p. 226.

⁹⁶ Amintesc însă și *drumul pavat* din cetatea de la Piatra Roșie, având aspect asemănător, și care cobora dinspre incinta de piatră fasonată spre ieșirea din incinta mare din piatră locală, fără a conduce *călătorii* spre vreun templu (chiar dacă o ramificație a acestuia ajunge la o construcție cu absidă de pe o terasă de sub fortificația cu zid în *opus quadratum*). De aceea, trebuie să ne gândim dacă nu cumva aceste căi de acces, realizate în manieră asemănătoare (*grecească*), nu aveau roluri diferite de la o situație la alta.

⁹⁷ Mateescu 2012, p. 109. Opreanu 2015, p. 158-159, consideră viziunea lui Mateescu una „cinematografică” și conchide: „*Dacă arheologii scriu cu note de subsol și bibliografie asemenea fraze, atunci ce să ne așteptăm de la simpli amatori dacofili?*”. Într-adevăr, imaginea pe care ne-o oferă Mateescu ne evocă, mai degrabă, parada gunganilor lui Jar Jar Binks de pe planeta Naboo, din producția cinematografică americană din 1999, „Războiul stelelor” (*Star Wars: The Phantom Menace*): https://www.youtube.com/watch?v=p_ULdXn3C_8

⁹⁸ Crișan 1986, p. 187; vezi și Pețan 2015.

reconstituirea într-o oarecare măsură a peisajului. În sfârșit, analizele paleobotanice (macrobotanice) din ultimii ani, chiar dacă ele reflectă mai degrabă speciile de plante aduse la Grădiștea de Munte din hinterlandul agricol din valea Mureșului, sunt lipsite de contexte arheologice, iar acest fapt nu se datorează biologului care a analizat probele respective⁹⁹. Nu cunosc nici analize paleozoologice ale resturilor faunistice descoperite în situl de pe Dealul Grădiștii. Să lipsească ele în întregime? În aceste condiții, cum pot fi reconstituite procesiuni sacre sau alte gesturi rituale în conexiune cu peisajul sau cu întregul ansamblu religios?

Noile investigații prilejuite de întocmirea proiectului recent de conservare, restaurare și punere de valoare a vestigiilor de la Grădiștea de Munte¹⁰⁰ au furnizat argumente importante pentru tentativa reconstituirii construcțiilor cu aliniamente de baze de calcar sau andezit, în special în ceea ce privește edificiul de pe terasa a X-a. Plintele de calcar sau andezit au avut fundații adânci, din piatră sfărâmată, menite să susțină o suprastructură grea. Pe plinte, s-a observat de multă vreme existența unor urme de baze de coloane. Ca urmare, au fost măsurate resturile de fusuri de coloane descoperite atât în *incinta sacră*, cât și în alte locuri din castrul de piatră sau din afara lui. Studiul acestor elemente arhitectonice au permis reconstituirea integrală a unor coloane de andezit care ar fi susținut partea superioară a templului mare rectangular de andezit¹⁰¹. Prin urmare acesta ar fi avut aspectul unui templu, în stil mediteranean, și nicidecum nu arăta ca un hambar (**Fig. 11**).

Concluzii. Prin urmare, avem de a face cu două interpretări funcționale diferite, fiecare dintre ele însă cu argumente serioase.

1. Majoritatea cercetătorilor au considerat că edificiile de pe terasele a X-a și a XI-a de pe Dealul Grădiștii (Piciorul Muncelului) au avut rol de cult, aceste temple formând în ansamblu o zonă sacră. Dacă pentru identificarea ca templu a construcției circulare de pe terasa a XI-a, având în interior o încăpere absidată, și al cărui plan este inspirat din arhitectura profană¹⁰², nu s-au formulat

⁹⁹ Ciută 2023, p. 35.

¹⁰⁰ Vezi planul D.A.L.I. 2019:

https://www.cjhunedoara.ro/documente/convocatoare/2019/PH%20SITE%207%20NOIEMBRIE%202019/01%20ANEXA%20NR.%201%20DALI_FORTIFICATIE_SARMIZEGETUSA%20REGLA/DALI-Fortificatie_Parte%20scrisa/Memoriu%20tehnic%20DALI%20Cetatea%20Sarmizegetusa.pdf

¹⁰¹ Apostol 2019.

¹⁰² Glodariu 1976; Glodariu, Costea 1991, p. 39; Lockyear 2004, p. 62-63 etc. Construcțiile cu absidă, unele de mari dimensiuni în comparație cu locuințele obișnuite din așezări, având uneori în interior vetre decorate, altele piese de cult sau cu rol ritual, sunt cunoscute de multă vreme atât în aria extra-carpatică, cât și în interiorul arcului carpatic: vezi de ex. Rustoiu 2002b, p. 58-60 (Solotvino, Ucraina Transcaptică); Matei, Măgureanu 2014 (Cârlomănești); Bonev, Alexandrov 1986 (Bagacina, Bulgaria) etc. Vezi și Bodó 2000; Sîrbu 2006, p. 33-35. Cercetarea mai recentă a

obiectii serioase, atribuirea aceleiași funcționalități construcțiilor cu aliniamente de tamburi a fost contestată în ultimii ani. În favoarea interpretării lor ca lăcașuri de cult pledează câteva argumente.

Din punct de vedere cronologic, apariția acestor construcții în zona Munților Orăștiei nu poate fi plasată mai devreme de epoca augusteică. Medalionul de lut cu un personaj feminin (pentru romani, zeița Diana, dar probabil că dacii vedeau în ea cu totul alt personaj) imitând imaginea de pe un denar republican roman din anul 80 a.Chr. (sau 79?), nu poate fi luat în considerare pentru datarea în vremea lui Burebista a „templului mare de calcar” de pe terasa a XI-a¹⁰³. Alte descoperiri mărunte (o monedă de bronz de la Claudius, o oglindă și o toartă de bronz de la un vas, o cataramă)¹⁰⁴ pledează toate pentru o datare în sec. I p.Chr. Importurile din zona Dealului Grădiștii nu sunt anterioare epocii augusteice, majoritatea eșalonându-se pe parcursul sec. I p.Chr.¹⁰⁵ Apariția unor monede locale de tip Rădulești-Hunedoara, atât pe Dealul Grădiștii (Piciorul Muncelului), cât și în împrejurimi¹⁰⁶, nu pot fi luate în considerare ca argumente pentru o locuire mai timpurie¹⁰⁷. Toate aceste monede au fost scoase la lumină de către detectoriști, nu se cunoaște contextul descoperirilor și, prin urmare, nu putem ști dacă e vorba de depuneri votive mai vechi sau dacă emisiunile respective nu au fost cumva îngropate mai târziu, în a doua jumătate a sec. I a.Chr.

Prin urmare, apariția acestor construcții cu plan rectangular corespunde cu introducerea în zona de sud-vest a Transilvaniei a arhitecturii inspirate din lumea greacă, și realizată de arhitecți și meșteri pietrari greci.

Având în vedere că planul construcțiilor în discuție este asemănător cu al templelor cu coloane din lumea mediteraneană, precum și faptul că recent, la edificiul mare de andezit de pe terasa a X-a, au fost reconstituite coloane întregi, inclusiv cu capiteluri, nu ar fi exclus ca și în cazul edificiilor rectangulare de pe Dealul Grădiștii să avem de-a face tot cu temple, în ciuda obiectiilor aduse de Coriolan H. Opreanu. La acestea, se adaugă observația că ele par a fi fost ridicate după o concepție bine structurată, împreună cu templele circulare, în

---

templului circular de la Racoș, a adus precizări noi în legătură cu tehnica de construcție, inventarul și caracterul unor astfel de clădiri, argumentele pentru interpretarea lor ca edificii de cult fiind cât se poate de serioase: Glodariu, Costea 1991.

¹⁰³ Vezi și Opreanu 2015, p. 156.

¹⁰⁴ Apostol, Mateescu 2020, p. 95.

¹⁰⁵ Glodariu 1974.

¹⁰⁶ Vezi tezaurul de 12 monede descoperit de detectoriști la Dealul Muncelului, având, cu o singură excepție, un titlu de argint ridicat, spre deosebire de al majorității monedelor de acest tip: Constantinescu *et alii* 2018.

¹⁰⁷ Vezi Rustoiu 2016a, p. 74-77. În cetatea dacică de la Cugir, spre exemplu, monedele de tip Rădulești-Hunedoara apar în complexe din nivelul *dacic 2*, ceea ce presupune că astfel de piese mai erau încă în uz la jumătatea sec. I a.Chr. și poate chiar mai târziu: vezi Rustoiu 2020b.

jurul unui altar de mari dimensiuni și cu căi de acces având de asemenea un caracter monumental.

2. O serie de alte argumente pledează însă în favoarea interpretării construcțiilor cu plan rectangular drept *hambare*. Dar nu orice fel de hambare. Spațiul în care au fost ridicate sugerează ipoteza unei ritualizări a întregului ansamblu de construcții de pe terasele a X-a și a XI-a.

Așa cum am avut ocazia să argumentez și să reamintesc în prima parte a acestor comentarii, sud-vestul Transilvaniei a cunoscut, mai ales după dispariția lui Burebista, o accentuată centralizare a puterii. Acest fapt implica controlul resurselor și al distribuției acestora, așa cum se poate observa în cazul exploatarea carierelor de piatră și al distribuției pietrei și meșterilor atașați în vederea ridicării unor construcții monumentale (cetăți, turnuri-locuință, edificii de cult etc.) menite să afirme puterea și prestigiul social al unei elite puternic ierarhizate aflate în anturajul regilor din zonă.

În aceeași perioadă, are loc o creștere demografică fără precedent, care se reflectă în apariția așezărilor pe terase antropice de pe Piciorul Muncelului și de la Fețele Albe. Acestea se întind pe sute de terase și pe culmi de mai mulți kilometri lungime (**Fig. 12**). Toată această aglomerare cu aspect urban (au fost depistate drumuri de acces, locuințe cu etaj, ateliere metalurgice, aducțiuni de apă prin conducte ceramice¹⁰⁸, inclusiv o instalație de decantare a apei, canale de drenaj etc.) implica o organizare strictă a spațiului locuit, care presupuneau inclusiv norme de igienă (altfel existând pericolul apariției unor boli în masă, cum se întâmplă adesea în cazul unor concentrări numeroase de indivizi; *ciuma* ateniană din vremea războiului peloponeziac se numără printre exemplele cele mai cunoscute), de acces la hrană, de întreținere a spațiilor de locuit, dar și a spațiilor comune (drumuri de acces, piațete, sisteme de alimentare cu apă etc.), mai ales în timpul iernii, când în zona montană zăpada era abundentă.

S-a remarcat deja de multă vreme că aprovizionarea cu hrană, mai ales cu cereale se făcea din valea Mureșului, fiind presupus un sistem de schimb între zona montană, care alimenta hinterlandul cu produse metalurgice în schimbul produselor agricole¹⁰⁹. Având în vedere centralizarea puterii și faptul că producția, distribuția și redistribuția erau strict controlate, se poate presupune că la fel stăteau lucrurile și în privința rezervelor de hrană. În aceste condiții, am putea să ne gândim, așa cum o făcea K. Lockyear (vezi *supra*)¹¹⁰, că această distribuție și redistribuție a hranei era puternic ritualizată, iar marile construcții patrulete din *zona sacră* de pe Dealul Grădiștii ar fi putut reprezenta uriașele hambare în care se stocau rezervele de cereale venite din hinterlandul agricol de

¹⁰⁸ Vezi recent Vasilache 2022.

¹⁰⁹ Florea 1986-1987. Pentru un model similar la Piatra Craivii vezi Rustoiu 2002a, p. 110-111.

¹¹⁰ Idee față de care nu sunt fundamental împotriva nici Opreanu 2015 și nici Florea 2016, doar nuanțele diferă de la un autor la altul.

pe valea Mureșului și de unde erau redistribuite populației din așezarea civilă. Totul se desfășura într-o atmosferă religioasă, ritualizată, fapt care explică monumentalitatea întregului ansamblu de construcții din *zona sacră*. Tocmai de aceea, construcțiile cu plan patruleter erau la rândul lor impregnate de sacru¹¹¹. Distribuția și redistribuția resurselor de hrană în manieră ritualizată și/sau centralizată nu constituie nici măcar o invenție *dacică*. Ea se întâlnește în multe alte situații din antichitate, spre exemplu în Egiptul și Orientul antic sau chiar la Roma.

3. Concluzionând, prin monumentalitatea lor, construcțiilor de pe terasele a X-a și a XI-a li se pot atribui funcții religioase. Din păcate, excavarea lor cu mult timp în urmă, după metodele epocii (care nu erau rudimentare doar în arheologia românească, ci și în spațiile unor școli arheologice consacrate din alte zone europene), ne privează astăzi de observații arheologice importante care ar fi putut aduce informații esențiale cu privire la peisajul antropic, la natura activităților desfășurate în cadrul acestor edificii, la ritualurile practicate etc. Descoperirea în viitor (posibil într-un viitor apropiat, după cum ne lasă să sperăm prospecțiunile geofizice recente efectuate într-o serie de situri arheologice *dacice*) a unor noi construcții rectangulare sau circulare cu încăperi absidate, ar putea aduce lămuriri noi. De asemenea, publicarea materialelor de la Grădiștea de Munte, scoase la iveală în urma săpăturilor vechi sau ale celor recente, ar putea contribui la o mai bună cunoaștere a acestui domeniu fascinant, în care profanul se împletește cu sacralul. În sfârșit, la fel ca Opreanu și Florea, îmi exprim speranța că dialogul și dezbaterile științifice vor avea în continuare un rol important în lămurirea multor probleme privind structurile arheologice din Munții Orăștiei, un tărâm atât de disputat de specialiști și de amatorii de istorie.

---

¹¹¹ La analogiile etnografice invocate de Opreanu (2015, p. 161-162) se mai pot adăuga hambarele moderne din sud-vestul Turciei, aflate pe teritoriul Lyciei antice, care au formă de templu grecesc și care au fost inspirate de mormintele similare săpate în stâncă, datate în perioada elenistică (Fig. 13). Este vorba evident de o glisare a funcționalității unor construcții cu morfologie asemănătoare dinspre monumentalitatea sacră spre profan: vezi Atik *et alii* 2013, Fig. 4. Astfel, ar putea fi luat, eventual, în discuție și un astfel de proces de transformare a sensului funcțional și simbolic în cadrul arhitecturii monumentale de la Grădiștea de Munte.

COMMENTARIA ARCHAEOLOGICA ET HISTORICA (VI)
1. COMMENTS REGARDING THE HISTORY OF PRE-ROMAN DACIA THAT
WAS PROPOSED BY KARL STROBEL
2. ONCE AGAIN ABOUT THE *DACIAN GRANARIES* FROM GRĂDIȘTEA DE
MUNTE (HUNEDOARA COUNTY)

ABSTRACT

The first part of these comments offers a critical analysis of the annexes regarding the history and archaeology of pre-Roman Dacia which have been added by Karl Strobel at the end of the Romanian edition (published in 2022) of his book about Emperor Trajan: *Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte*, Regensburg, 2010. In these annexes, Karl Strobel discusses a number of aspects, like the use of ethnonyms *Dacians* and *Getae*, the King *Byrebistas*, the existence or non-existence of a *Dacian kingdom*, the relations between *Dacians* and Romans from the time of Augustus until Trajan's reign, or the archaeological evidence from south-western Transylvania at the end of the Late Iron Age. Many of the ideas presented by Karl Strobel as his own have already been published by other authors who are unfortunately not cited. In some cases, he takes over hypotheses presented in some scientific conferences in Romania without citing the authors of the respective papers (see Opreanu 2022). These practices could raise some questions regarding the research ethics and professionalism of Karl Strobel. His proposed scenarios are not based on solid archaeological evidence, instead including a number of unreserved yet unsupported affirmations that could create confusion in specialist literature. Therefore, the present article seeks to discuss the stage of research of the archaeology of south-western Transylvania in the 2nd century BC – 1st century AD, as well as the possible historical interpretations based on these archaeological arguments.

The second part of these comments deals with a recent debate in archaeological literature about the *sanctuaries* and the *sacred area* from the archaeological site at Grădiștea de Munte, Hunedoara county, which most of the researchers identify as Sarmizegetusa Regia, the so-called *capital* of King Decebalus. The debate concerns the identification of the most likely function of the structures consisting of rows of limestone and andesite columns discovered in this site. These structures were identified long time ago as sanctuaries with a rectangular layout which imitate similar buildings from the Mediterranean area; this viewpoint became an interpretative stereotype in both the Romanian and foreign archaeological literature. Recently, C. H. Opreanu reopened the debate by suggesting that these structures were in fact large granaries that had no connection with the ritual or other cult practices. Furthermore, he implied that no sacred area that contained rectangular or circular sanctuaries existed at Grădiștea de Munte. However, a more nuanced interpretation can be provided, based on the available archaeological evidence:

1. There are several arguments in favour of their identification as sanctuaries. Chronologically, the appearance of these structures in the Orăștiei Mountains area cannot be placed earlier than the Augustan period. Accordingly, their appearance corresponds to the introduction in south-western Transylvania of the construction

techniques and forms originating from the Hellenistic world by architects and stone masons from the Mediterranean area. Since the plan of these structures resembles those of the temples with columns from the Mediterranean area and entire columns with their capitals have recently been reconstructed for one of them, it might be possible that the rectangular structures on the Grădiște Hill are also temples, despite the objections of C. H. Opreanu.

2. Other arguments point to the possible identification of these rectangular structures as *granaries*. However, these are not simple storage structures. The area in which they were built (alongside other circular structures with apsidal rooms, identified as sanctuaries; a giant sacrificial altar located in the centre of the entire built space; a monumental access road paved with limestone slabs) suggests a possible ritual nature of the entire assemblage of structures located on the terraces X and XI at Grădiștea de Munte. South-western Transylvania witnessed, especially after the demise of Burebista, an increasing centralization of power. This phenomenon implied a significant degree of control and distribution of the resources. During the same period there was an unprecedented demographic increase, demonstrated by the appearance of high altitude (over 1000 m high) terraced settlements on Piciorul Muncelului and at Fețele Albe. This quasi-urban agglomeration implied a strict organization of the inhabited areas, including hygiene rules, food and water distribution, household and communal space maintenance, especially during the winter when the mountainous areas are covered in snow. Taking into consideration this centralization of the authority and the probably strict control of production and distribution, it can be presumed that food resources were also stored and distributed in a centralized manner. Furthermore, food storage and distribution could have been strongly ritualized in this socially restricted environment, and the large rectangular structures from the *sacred area* on the Grădiște Hill could have been communal granaries in which grains and other produce supplied by the agricultural hinterland on the Mureș valley were stored and then distributed to the population from the civilian settlement. Both storage and distribution could have been included in certain collective rituals which could explain the monumentalization of the entire architectural assemblage from the *sacred area*. Therefore, the structures with a rectangular layout could have also had a sacred function.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

Fig. 1. Directions of the military campaigns of Burebista according to ancient authors and epigraphic evidence

Fig. 2. Dacian fortresses on dominant hilltops: 1 – Costești; 2 – Piatra Craivii; 3 – Cugir (1-2, photo S. Berecki; 3, photo A. Rustoiu)

Fig. 3. Vertical organization, from the south to the north, of the social and economic space of the Dacian community from Cugir

Fig. 4. Limestone walls built in the Hellenistic technique at Costești (1) and Grădiștea de Munte (2) (photo A. Rustoiu)

Fig. 5. Stone walls built in the *opus africanum* technique. 1 – Egnatia-Forum Boarium/southern Italy (photo A. Rustoiu). 2 – Piatra Craivii (after Berciu *et alii* 1965)

Fig. 6. Distribution of rectangular towers built in the Hellenistic technique in the capital area of the Dacian kingdom and the neighbouring regions (black squares) and of the dry stone walls and towers built in the local technique, imitating the structures from the capital area (white squares)

Fig. 7. The towers from Costești-Cetățuie: 1 – Tower no. 1; 2 – Tower no. 2 (photos I. V. Ferencz)

Fig. 8. Constructions from the *sacred area* at Grădiștea de Munte (after Apostol, Mateescu 2020)

Fig. 9. The large circular sanctuary, the small rectangular sanctuary, the large andesite altar, the drain and the end of the paved road on terrace XI (photo A. Rustoiu)

Fig. 10. Structures with rows of limestone plinths on terrace XI (photo A. Rustoiu)

Fig. 11. Graphic reconstructions of the sanctuaries at Grădiștea de Munte (after Apostol 2019)

Fig. 12. Grădiște Hill (Piciorul Muncelului): the mountain ridge on which are located the civilian settlement, the fortress, and *the sacred area* from Grădiștea de Munte (Google Images)

Fig. 13. A rock-cut tomb from ancient Lycia (a), and a modern granary from the same region (b) (after Atik *et alii* 2013)

Bibliografie:

- Alföldi 1942 – A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im 1. Jahrhundert v. Chr.*, Budapest – Leipzig, 1942
- Antonescu 1984 – D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984
- Apostol 2019 – V. Apostol, A few indications on the architecture of Sarmizegetusa Regia. About the andesite columns and the measurement unit, *Caiete ARA. Arhitectură, Restaurare, Arheologie*, 10, 2019, p. 55-88
- Apostol, Mateescu 2020 – V. Apostol, R. Mateescu, The great limestone temple from Sarmizegetusa. (Re)analysis of archeological and architectural data, *Caiete ARA. Arhitectură, Restaurare, Arheologie*, 11, 2020, p. 67-124
- Atanasescu, Grama 1974 – I. Atanasescu, V. Grama, *Culele din Oltenia*, Craiova, 1974
- Atik *et alii* 2013 – M. Atik, S. Bell, R. Erdogan, Understanding cultural interfaces in the landscape: a case study of ancient Lycia in the Turkish mediterranean, *Landscape Research*, 38.2, 2013, p. 222-242
- Babeș 2010 – M. Babeș, Stațiunea geto-dacă de la Cârломănești: dava sau centru religios?, *Mousaios*, 15, 2010, p. 123-146
- Barbu *et alii* 2019 – A. M. Barbu, M. Xenia Calbureanu, D. M. Calbureanu, G. Stănescu, R. M. Pintoi, The influence of the geometric shape above the vulnerability of buildings – Kula type from Oltenia and Muntenia, *Journal of Industrial Design and Engineering Graphics*, 14.1, 2019, p. 215-220
- Benea 1989 – D. Benea, Contribuții la istoria relațiilor politice dintre Imperiul Roman și geto-daci (expediția lui Aelius Catus), *Apulum*, 26, 1989, p. 147-159
- Berciu 1981 – D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981

- Berciu *et alii* 1965 – I. Berciu, A. Popa, H. Daicoviciu, La forteresse dace de Piatra Craivii, *Celticum*, 12, 1965, p. 115-124
- Bodó 2000 – C. Bodó, Construcțiile cu absidă din Dacia preromană, *Istros*, 10, p. 251-275
- Bodó 2001 – C. Bodó, Câteva considerații privind zidul dacic de la Piatra Craivii (jud. Alba), în: V. Crișan (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj Napoca, 2001, p. 319-324
- Bodó, Sîrbu 2016 – C. Bodó, V. Sîrbu, The fortifications in Câmpuri Surduc in the context of the Dacian discoveries made in the Mureș Gorge (the Șoimuș-Zam area), *Ziridava*, 30, 2016, p. 125-140
- Bonev, Alexandrov 1986 – A. Bonev, G. Alexandrov, Razkopki vm. Bagacina kraj c Staliiska mahala, Mihailovgradski okrăg (predvaritelno săobšenie), *Arheologija*, 28.2, Sofia, 1986, p. 49-56
- Căsălean 2020 – A. Căsălean, *Cetatea dacică de la Cugir. Vol. 2. Habitat și teritoriu*, Cluj-Napoca, 2020
- Chițescu 1976 – L. Chițescu, Cercetări arheologice la Cetățeni, jud. Argeș, *Cercetări arheologice*, 2, 1976, p. 155-186
- Ciută 2023 – B. Ciută, Archeobotanical investigations on samples recovered from Dacian settlements located in Transylvanian area, *Journal of Ancient History and Archaeology*, 10.2, 2023, p. 32-37
- Constantinescu *et alii* 2018 – B. Constantinescu, M.-M. Ciută, N. Popa, D. Cristea-Stan, E. Obărlender-Târnoveanu, Considerații privind tezaurul compus din 12 monede de tip Rădulești-Hunedoara recuperate în urma unor săpături ilegale din zona Dealului Muncelului, vest de Sarmizegetusa Regia, *ArheoVest, VI. In Memoriam Marian GUMĂ, Interdisciplinaritate în Arheologie*, Timișoara, 24 noiembrie 2018, Timișoara, 2018, p. 667-681
- Crișan 1977 – I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, Second edition, București, 1977
- Crișan 1986 – I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București, 1986
- Crișan *et alii* 2020 – I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu, *Cetatea dacică de la Cugir. Vol. 1. Arhiva săpăturilor arheologice (1977-1991)*, A. Rustoiu, A. C. Căsălean, A. V. Georgescu (eds.), Cluj-Napoca, 2020
- Dacoviciu, Ferenczi 1951 – C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei. Studiu topografic*, București, 1951
- Daicoviciu 1952 – C. Daicoviciu, Șantierul Grădiștea Muncelului. Studiul trailului dacilor din Munții Orăștiei, *Studii și cercetări de istorie veche*, 3, 1952, p. 281-310
- Daicoviciu 1954 – C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954
- Daicoviciu 1969 – C. Daicoviciu, Însemnări despre Dacia (XX), *Steaua*, Cluj, 20.4, 1969, p. 68-71
- Daicoviciu 1972 – H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972
- Dana 2006 – D. Dana, The historical names of the Dacians and their memory: new documents and a preliminary outlook, *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”*. *Historia 51, 1, Special Issue: Focusing on Iron Age Élites*, 2006, p. 99-125

- Dana 2007 – D. Dana, Orolès ou Rholès (Justin XXXII 3, 16), *Dacia* N. S., 51, 2007, p. 233-239
- Dana, Matei-Popescu 2006 – D. Dana, F. Matei-Popescu, Le recrutement des Daces dans l'armée romaine sous l'empereur Trajan: une esquisse préliminaire, *Dacia* N.S. 50, 2006, p. 195-206
- Dobesch 1995 – G. Dobesch, Die Boier und Burebista, în: J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár (eds.), *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*, Brno – Nitra, 1995, p. 15-19
- Drăgan 2020 – A. Drăgan, *Living on the river. A study of the interactions in the lower Danube gorge during the Late Iron Age and Early Roman Times*, Cluj-Napoca, 2020
- Egri 2014 – M. Egri, Enemy at the gates? Interactions between Dacians and Romans in the 1st century AD, în: M. A. Janković, V. D. Mihajlović, S. Babić (eds.), *The Edges of the Roman World*, Cambridge, 2014, p. 172-193
- Egri 2019 – M. Egri, *Connectivity and social dynamics in the Carpathian Basin (1st century BC-1st century AD). An archaeological investigation*, Cluj-Napoca, 2019
- Egri 2022 – M. Egri, Statut și autoritate în Transilvania la sfârșitul epocii fierului, în: M.-M. Ștefan, Al. Popa, D. Ștefan (eds.), *Arheologia trecerii de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia. Contacte și conflicte în sec. I-II p. Chr.*, Târgoviște, 2022, p. 15-36
- Ferencz, Căstăian 2019 – I. V. Ferencz, M. C. Căstăian, Turnul-locuință – simbol al puterii nobiliare în Dacia. Studiu de caz, Ardeu-Cetățuie, în: A. Zanoci, M. Băț (eds.), *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului Carpato-Danubiano-Pontic. In honoris professoris Ion Niculiță*, Chișinău, 2019, p. 409-420
- Feugère, Rolley 1991 – M. Feugère, C. Rolley (eds.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze. Actes de la table-ronde CNRS organisée à Lattes du 26 au 28 avril 1990 par l'UPR 290 (Lattes) et le GRD 125 (Dijon)*, Dijon, 1991
- Florea 1986-1987 – G. Florea, Considerații privind unele aspecte ale locuirii dacice în Munții Orăștiei, *Sargetia*, 20, 1986-1987, p. 81-92
- Florea 2000 – G. Florea, Vase cu inscripții (graffiti) de la Sarmizegetusa Regia, *Acta Musei Porolissensis*, 23, 2000, p. 271-287
- Florea 2001 – G. Florea, Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia, în: V. Crișan (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj Napoca, 2001, p. 179-187
- Florea 2011 – G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca, 2011
- Florea 2016 – G. A. Florea, Despre temple, hambare și arheologia ritualului, *Analele Banatului, s.n., Arheologie-Istorie*, 24, 2016, p. 221-231
- Gheorghiu 2005 – G. Gheorghiu, *Dacii de pe cursul mijlociu al Mureșului*, Cluj-Napoca, 2005
- Glodariu 1974 – I. Glodariu, *Relații comerciale cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974

- Glodariu 1976 – I. Glodariu, L'origine de la conception architectonique des sanctuaries daces circulaires, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 250-257
- Glodariu 1981 – I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981
- Glodariu 1983 – I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983
- Glodariu 1995 – I. Glodariu, Addenda aux "Points de repere pour la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăștie", *Acta Musei Napocensis*, 32.I, 1995, p. 119-134
- Glodariu 2000 – I. Glodariu, Le royaume dace au temps de Décébale, *Crișana. Antiqua et mediaevalia*, 1, Oradea, 2000, p. 4-18
- Glodariu, Costea 1991 – I. Glodariu, F. Costea, Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș, *Ephemeris Napocensis*, 1, 1991, p. 21-40
- Glodariu, Moga 1989 – I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpîlna*, București, 1989
- Gostar 1969 – N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969
- Gumă et alii 1987 – M. Gumă, Marian, A. S. Luca, C. Săcărin, Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987, *Banatica*, 9, 1987, p. 199-238
- Gumă et alii 1995 – M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994. Principalele rezultate, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, 1, 1995, p. 401-426
- Gumă et alii 1997 – M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin Șantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995-1996. Raport preliminar, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, 2, 1997, p. 373-397
- Gumă et alii 1999 – M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, Les fibules du site fortifiée de Liubcova-Stenca et de la citadelle de Divici-Grad, în: M. Garașanin et alii (eds.), *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millenaire av. J.-C. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Tr. Severin (Sep.-Oct. 1998)*, Beograd, 1999, p. 65-70
- Horedt 1983 – K. Horedt, Zur Verwendung der dakischen Henckelschalen, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 13, 1983, p. 233-234
- Lockyear 2004 – K. Lockyear, The Late Iron Age background to Roman Dacia, în: W. S. Hanson, Ian P. Haynes (eds.), *Roman Dacia: the making of a provincial society. International Roman Archaeology Conference series*, Journal of Roman Archaeology, Portsmouth, RI, 2004, p. 33-74
- Lupu 1989 – N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989
- Macrea 1956 – M. Macrea, Burebista și celții de la Dunărea de mijloc, *Studii și cercetări de istorie veche*, 7.1-2, 1956, p. 119-136
- Mateescu 2012 – R. Mateescu, *Istoriile unui templu*, Cluj-Napoca, 2012
- Matei, Măgureanu 2014 – S. Matei, D. Măgureanu, Public space – private space in the Dava of Cărlomănești, Buzău county, *Mousaios*, 19, 2014, p. 2019-240
- Matei-Popescu 2011 – F. Matei-Popescu, Recenzie la K. Strobel, Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte, Regensburg, 2010, 479 p., *Dacia*, N.S., 55, 2011, p. 203-206

- Matei-Popescu 2017 – F. Matei-Popescu, The Dacians from Moesia Inferior, în: V. Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *Migration, Kolonisierung, Akkulturation im Balkanraum und im Osten der Mittelmeerraumes (3.Jh.v.Chr. – 6.Jh.n.Chr.)*, Konstanz, 2017, p. 139-159
- Mărghitan 1970 – L. Mărghitan, Vestigii dacice pe cursul mijlociu al Mureșului, *Sargetia*, 7, 1970, p. 11-19
- Mezini, Pojani 2014 – L. Mezini, D. Pojani, Defence, identity, and urban form: the extreme case of Gjirokastra, *Planning Perspectives*, 2014, p. 1-32
- Mihăilescu-Bîrliba 1984 – V. Mihăilescu-Bîrliba, Noi cercetări arheologice la Bâtea Doamnei – Piatra Neamț, *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984, p. 21-25
- Mihăilescu-Bîrliba 1996-1997 – L. Mihăilescu-Bîrliba, Nationalism in Romanian archaeology up to 1989, *Studia Antiqua et Archaeologica*, 3-4, 1996-1997, p. 161-164
- Niculescu 2004-2005 – G. A. Niculescu, Archaeology, nationalism, and "The History of Romanians" (2001), *Dacia*, N. S., 48-49, 2004-2005, p. 99-124
- Opreanu 2015 – C. H. Opreanu, Arhitectura epocii Latène din Munții Șureanu (Sebeșului). O analiză metodologică, *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie*, 23, 2015, p. 151-186
- Opreanu 2016 – C. H. Opreanu, Profan vs. sacru la Sarmizegetusa Regia, *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie*, 24, 2016, p. 233-254
- Opreanu 2022 – C. Opreanu, Recenzie la Karl Strobel, Împăratul Traian. O epocă a istoriei universale (traducere de Eduard Nemeth), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, 651 p., *Ephemeris Napocensis*, 32, 2022, p. 387-392
- Pescaru et alii 2014 – A. Pescaru, G. Florea, R. Mateescu, P. Pupeză, C. Cristescu, C. Bodó, E. Pescaru, The Dacian fortress from Costești-Blidaru. Recent archaeological research. The towers from La Vămi, Poiana lui Mișu, Culmea Făeragului I, *Journal of Ancient History and Archaeology*, 1, 2014, p. 3-28
- Petre 2004 – Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004
- Pețan 2015 – A. Pețan, Drumul pavat de la Sarmizegetusa Regia, *Rapoartele centrului de studii al fundației Dacica*, 3, 2015, p. 34-59. Accesat în data de 12.08.2023:
https://www.academia.edu/10166678/A_Pe%C8%9Ban_Drumul_pavat_de_la_Sarmizegetusa_Regia_Rapoartele_CSFD_3_2015_p_34_59
- Pețan, Sîrbu 2023 – A. Pețan, V. Sîrbu, "Revisiting Fețele Albe – an important Dacian site near Sarmizegetusa Regia", în: V. Sîrbu, A. Pețan (eds.), *Inventory, offerings and rituals in the pre-Christian temples and sacred places of continental Europe and Mediterranean area (7th c. BC-2nd c. AD). Proceedings of the 3rd International Colloquium "Iron Age Sanctuaries and Cult Places at the Tracians and their Neighbours": Alun (Romania), 16th-19th June 2022*, Alun, 2023, p. 189-220
- Plantos 2017 – C. Plantos, *Importuri elenistice, romane și din mediul "barbar" în așezarea dacică de la Craiva-Piatra Craivii (jud. Alba)*, Iași, 2017, teza de doctorat publicată on line:

<https://rei.gov.ro/?&sm=&ddpN=1837415839&we=7de50869e17bec77664920c1aeae1a47&wf=dGFCall&wtok=&wtkps=S7QytqouBhJKxZkpStbFVqZAZklBQZGRZVpOVqVRmmGaYqJWUZiTmVBXIJuUmFhkkFuZb5xRYmuYaKROZJBga5hqXIVSkkZSLORIVJ2IZgBZCm56To76poaGloG5rqGRjpGRkYmitBIZWnKln7WdcCAA==&wchk=b8727cf999ebe816870d0979f380b6a88e4f3c90>

- Pop, Găzdac 1999 – H. Pop, C. Găzdac, The Roman hoard from Șimleu Silvaniei, *Acta Musei Napocensis*, 36.1, 1999, p. 169-187
- Popa 2013 – C. N. Popa, The trowel as chisel: shaping modern Romanian identity through the Iron Age, în: V. Ginn, R. Enlander, R. Crozier (eds.), *Exploring Prehistoric Identity. Our construct or theirs?*, Oxford, 2013, p. 164-174
- Popa 2015 – C. N. Popa, Late Iron Age archaeology in Romania and the politics of the past, *Dacia*, N. S., 59, 2015, p. 337-361
- Popa 2016 – C. N. Popa, The significant past and insignificant archaeologists. Who informs the public about their 'national' past? The case of Romania, *Archaeological Dialogues*, 23.1, 2016, p. 28-39
- Popa 1977 – R. Popa, Observații privind zidurile de mortar din cetățile hunedoarene, *Sargetia*, 13, 1977, p. 277-283
- Pupeză 2010 – P. Pupeză, Murus dacicus between function and symbol, *Transylvanian review*, 19, Suppl. 2, 2010, p. 159-170
- Pupeză 2012 – P. Pupeză, To see or to be seen. The Dacian fortresses from the Orăștie Mountains, *Annales d'Université Valahia Targoviste, Section d'Archéologie et d'Histoire*, 14.2, 2012, p. 81-85
- Pupeză 2020 – P. Pupeză, Graphic Signs or Simple Scratches? Marks on Dacian Artefacts from Covasna – Cetatea Zânelor, *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Historia*, 65.1., 2020, p. 3-22
- Pușcaș et alii 2019 – C. M. Pușcaș, I. V. Ferencz, C. C. Stremțan, T. Tămaș, A. Căsălean, The amazing architecture of the Dacians. Few thoughts about the use of mortars based on new analyses, *Plural*, 7.2, 2019, p. 53-67
- Ruscu 2002 – L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002
- Russu 1976 – I. I. Russu, Scrierea greacă și latină în Dacia preromană (Regele Thiamarcos, Decebalus și Scorilo), *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj*, 19, 1976, p. 33-37
- Rustoiu 2002a – A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002
- Rustoiu 2002b – A. Rustoiu, Locuirile dacice, în: V. Vasiliev, A. Rustoiu, E. A. Balaguri, C. Cosma, *Solotvino- "Cetate" (Ucraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu*, Cluj-Napoca, 2002, p. 46-90
- Rustoiu 2005a – A. Rustoiu, Dacia și Italia în sec. I a. Chr. Comerțul cu vase de bronz în perioada republicană târzie (Studiu preliminar), în: C. Cosma, A. Rustoiu (eds.), *Comerț și civilizație. Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate – Trade and civilisation. Transylvania in*

- the frame of trade and cultural exchanges in Antiquity*, Cluj-Napoca, 2005, p. 53-117
- Rustoiu 2005b – A. Rustoiu, The Padea-Panagjurski Kolonii Group in south-western Transylvania (Romania), în: H. Dobrzańska, V. Megaw, and P. Poleska (eds.), *Celts on the margin. Studies in European Cultural Interaction (7th Century BC – 1st Century AD) Dedicated to Zenon Woźniak*, Krakow, 2005, p. 109-119
- Rustoiu 2008 – A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca, 2008
- Rustoiu 2012 – A. Rustoiu, Commentaria Archaeologica et Historica (I). 1. The grave with a helmet from Ciumești – 50 years from its discovery. Comments on the greaves. 2. The Padea-Panagjurski kolonii group in Transylvania. Old and new discoveries, *Ephemeris Napocensis*, 22, 2012, p. 159-183
- Rustoiu 2015 – A. Rustoiu, Civilian and funerary space in the Dacian fortified settlement at Cugir, în: D. Micle (ed.), *Interdisciplinarity in Archaeology and History. In Memoriam Florin Medeleț (1943-2005). Arheovest III*, Szeged, 2015, p. 349-367
- Rustoiu 2016a – A. Rustoiu, Some questions regarding the chronology of La Tene cemeteries from Transylvania. Social and demographic dynamics in the rural communities, în: S. Berecki (ed.), *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2015*, Cluj-Napoca, 2016, p. 235-264
- Rustoiu 2016b – A. Rustoiu, Slashing knives (hiebmesser) – Curved dagger (sica, -ae). Their function and symbolic role in the La Tene panoply of weapons, *Acta Musei Porolissensis*, 38, 2016, p. 199-221
- Rustoiu 2018 – A. Rustoiu, The functional and symbolic life of the “Dacian” *sica* from its beginning until today, în: E. Nemeth (ed.), *Violence in Prehistory and Antiquity*, Kaiserlautern und Mehlingen, 2018, p. 69-91
- Rustoiu 2020a – A. Rustoiu, Commentaria archaeologica et historica (III), *Ephemeris Napocensis*, 30, 2020, p. 11-38
- Rustoiu 2020b – A. Rustoiu, O incursiune în arheologia cetății de la Cugir înainte de epoca săpăturilor sistematice, în: I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu, *Cetea dacică de la Cugir, Vol. 1. Arhiva săpăturilor arheologice (1977-1991)*, în: A. Rustoiu, A. A. Căsălean, A.-V. Georgescu (eds.), Cluj-Napoca, 2020, p. 23-28
- Rustoiu 2021a – A. Rustoiu, Commentaria archaeologica et historica (IV), *Ephemeris Napocensis*, 31, 2021, p. 69-90
- Rustoiu 2021b – A. Rustoiu, Human mobility and identity constructs in the Eastern Carpathian Basin during the Late Iron Age. Some preliminary observations, în: A. Rustoiu, M. Egri (eds.), *Community dynamics and identity constructs in the eastern Carpathian Basin during the Late Iron Age. The impact of human mobility*, Cluj-Napoca, 2021, p. 13-30
- Rustoiu 2022a – A. Rustoiu, Commentaria Archaeologica et Historica (V). 1. About the legendary fort at Sarmizegetusa in ad 102-105 (Cassius Dio 68.9.7). 2. The destiny of the “Dacian gold”. About a Koson-type coin reused in the 16th

- century in a Christian (Renaissance) context, *Ephemeris Napocensis*, 32, 2022, p. 235-252
- Rustoiu 2022b – A. Rustoiu, The “Dacian” silver hoards from Moesia Superior. Transdanubian cultural connections in the Iron Gates region from Augustus to Trajan, *Starinar*, 72, 2022, p. 109-132
- Rustoiu 2022c – A. Rustoiu, Conexiuni culturale transdanubiene: tezaurele de argint ”dacice” din Moesia Superior, în: M.-M. Ștefan, A. Popa, D. Ștefan (eds.), *Arheologia trecerii de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia. Contacte și conflicte în sec. I-II p. Chr.*, Târgoviște, 2022, p. 65-89
- Rustoiu, Berecki 2015 – A. Rustoiu, S. Berecki, A Greek craftsman in pre-Roman Dacia. About a mould for casting amphora-shaped pendants from Angheluș (eastern Transylvania, Romania), *Acta Archaeologica Carpathica*, 50, 2015, p. 101-136
- Rustoiu, Berecki 2018 – A. Rustoiu, S. Berecki, Symbols of status and power in the everyday life of Late Iron Age Transylvania. Shaping the landscape, în: I. V. Ferencz, O. Tutilă, C. N. Rîșcuța (eds.), *Representations, signs and symbols. Proceedings of the symposium on life and daily life*, Cluj-Napoca, 2018, p. 65-78
- Rustoiu, Ferencz 2017 – A. Rustoiu, I. V. Ferencz, Cross-cultural connections between middle and lower Danube regions during the Late Iron Age. The silver bracelet from Bănița (Romania) revisited, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 47, 2017, p. 341-357
- Rustoiu, Ferencz 2018a – A. Rustoiu, I. V. Ferencz, Gates to the otherworld. Jewellery and garment accessories of the Celtic horizon from isolated places in Transylvania, *Archaeologia Bulgarica*, 22.2, 2018, p. 33-46
- Rustoiu, Ferencz 2018b – A. Rustoiu, I. V. Ferencz, Burebista at the Banat’s Danube. Archaeological and historical data regarding the evolution of settlements in the Iron Gates Region in the 1st century BC, *Banatica*, 28, 2018, p. 123-149
- Rustoiu, Ferencz 2021 – A. Rustoiu, I. V. Ferencz, Chronologie der vorrömischen Eisenzeit in Siebenbürgen. Die Archäologie fliessender ethnischer und sozialer Identitäten, în: E. Sava, V. Iarmulschi, A. Zanoci, M. Băț, O. Munteanu (eds.), *Die Chronologie der vorrömischen Eisen- und frühen Kaiserzeit im Mittel und Südosteuropa: Probleme und Perspektiven. Humboldt-Kolleg. Die Chronologie in den archäologischen Forschungen, Chișinău 08-09 November 2018*, Chișinău-Berlin, 2021, p. 75-90
- Rustoiu, Ferencz 2022 – A. Rustoiu, I. V. Ferencz, Social structures in Late Iron Age Transylvania. Archaeological evidence of social competition and hierarchy, *PLURAL. History. Culture. Society. Journal of History and Geography Department*, „Ion Creangă” State Pedagogical University, 10.1, 2022, p. 115-146
- Rustoiu *et alii* 2017 – A. Rustoiu, I. V. Ferencz, A. Drăgan, Dacian fortified settlements in the Iron Gates region during Late Iron Age (2nd Century BC – 1st Century AD), în: A. Zanoci, V. Sîrbu, M. Băț (eds.), *Iron Age fortifications on the Tisa-Dniester space. Proceedings of Saharna Summer Colloquium, July 14th-17th, 2016*, Chișinău-Brăila, 2017, p. 187-208

- Rustoiu *et alii* 2021 – A. Rustoiu, M. Egri, I. V. Ferencz, Human mobility and cultural and social identity changes in south-western Transylvania. An archaeological approach, în: A. Rustoiu, M. Egri (eds.), *Community dynamics and identity constructs in the eastern Carpathian Basin during the Late Iron Age. The impact of human mobility*, Cluj-Napoca, 2021, p. 31-58
- Sanie 2011 – S. Sanie, Cetatea dacică de la Bâta Doamnei – Piatra Neamț, în: S. Sanie, T.-E. Marin (eds.), *Geto-Dacii dintre Carpați și Nistru (sec. II a. Chr. – II p. Chr.)*, Iași, 2011, p. 386-392
- Sîrbu 2006 – V. Sîrbu, *Oameni și zei în lumea geto-dacilor*, Brașov, 2006
- Sîrbu, Crișan 1999 – V. Sîrbu, V. Crișan, Cetatea dacică din Valea Zânelor – Covasna, *Angustia*, 4, 1999, p. 71-81
- Sîrbu, Matei 2013 – V. Sîrbu, S. Matei, The Geto-Dacian fortress of Pietroasa Mică – “Griuu Dării”, Buzău county (Romania), în: C. Schuster *et alii* (eds.), *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, vol. II, Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgoviște, 10th -14th September 2013*, Brașov, 2013, p. 347-374
- Sîrbu, Rustoiu 2005 – V. Sîrbu, A. Rustoiu, Piese de port și toaletă, în: V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi, *Incinta dacică fortificată Pietroasa Mică – Griu Dării*, vol. II, Buzău, 2005, p. 26-46
- Strobel 1989 – K. Strobel, *Die Donaukriege Domitianus*, Bonn, 1989
- Strobel 1998a – K. Strobel, Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos (I), *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 49.1, 1998, p. 61-96
- Strobel 1998b – K. Strobel, Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos (II), *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 49.2, 1998, p. 207-228
- Strobel 2010 – K. Strobel, *Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte*, Regensburg, 2010
- Strobel 2022 – K. Strobel, *Împăratul Traian. O epocă a istoriei universale*, Cluj-Napoca, 2022
- Suceveanu 1975 – A. Suceveanu, A propos d'Argedava à la lumière d'une inscription inédite, *Revue Roumaine d'Histoire*, 14, 1975, p. 111-118
- Urban 1994 – O. H. Urban, *Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau vom Linzer Becken bis zur Porta Hungarica, I. Der Freinberg*, Linz, 1994
- Valea, Mărghitan 1966 – M. Valea, L. Mărghitan, Așezarea dacică de la Câmpuri Surduc, *Sargetia*, 4, 1966, p. 65-74
- Vasilache 2022 – Ș. Vasilache, Observations regarding the terracotta pipes from the Orăștie Mountains, *Ephemeris Napocensis*, 32, 2022, p. 217-234
- Vulpe 1968 – R. Vulpe, Getul Burebista conducătorul întregului neam geto-dac, *Studii și Comunicări*, 1, Pitești, 1968, p. 33-55
- Woźniak 1974 – Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury laténskiej*, Wrocław -Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974
- Woźniak 1976 – Z. Woźniak, Die östliche Randzone der Latène Kultur, *Germania*, 54, 1976, p. 382-402

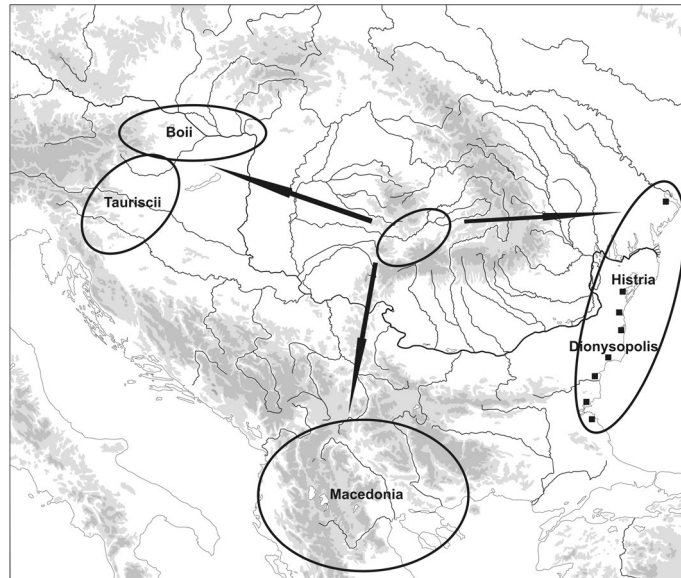
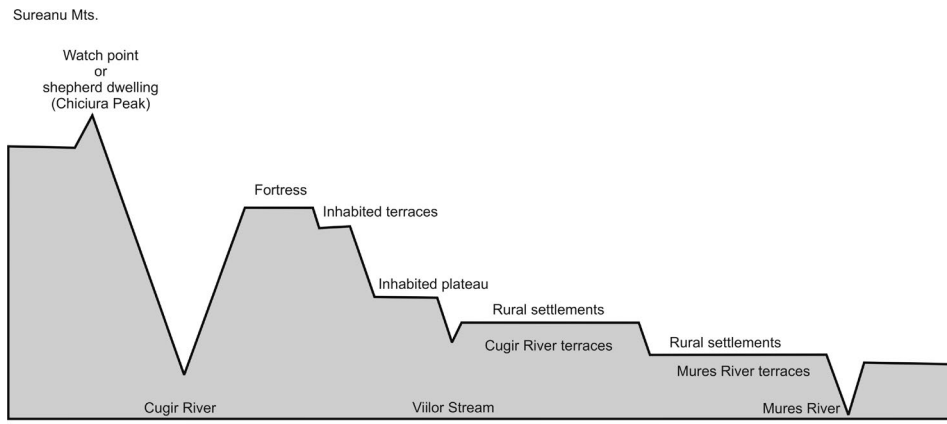

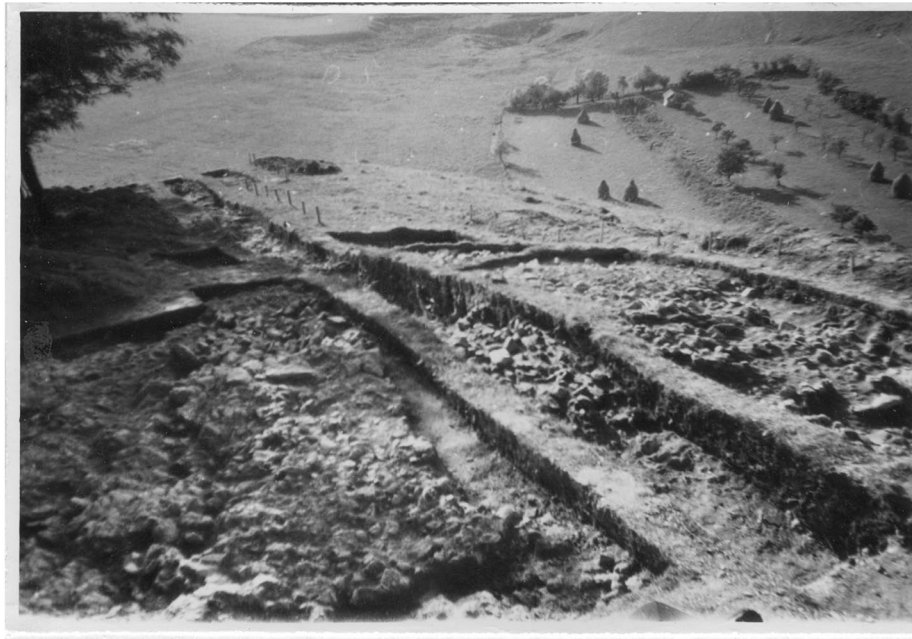
Fig. 1

Fig. 2

1

2

Fig. 3

1

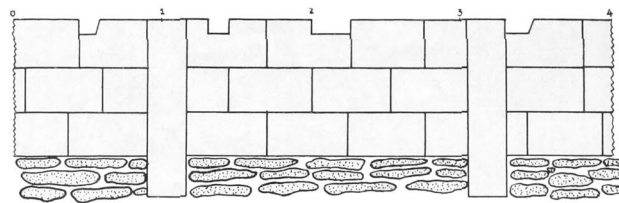
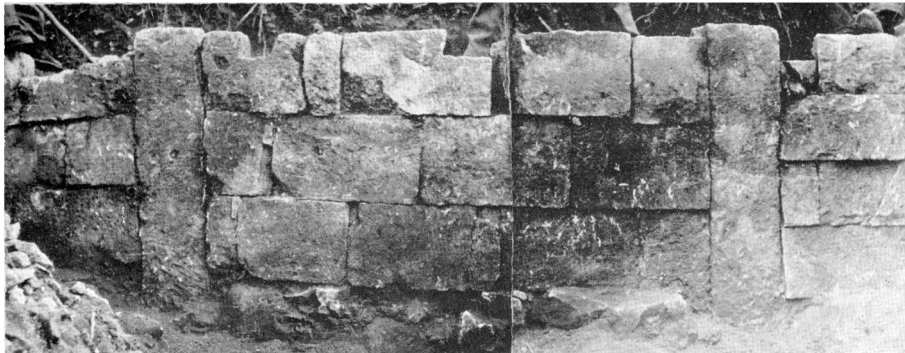

2

Fig. 4

1

2

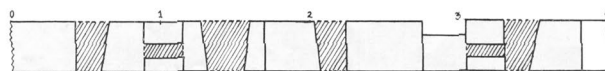

Fig. 5

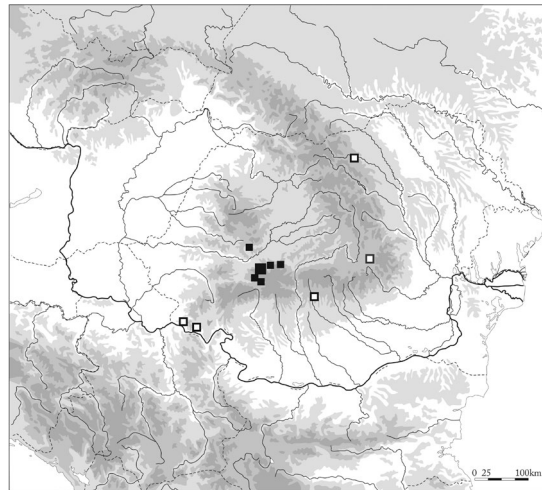

Fig. 6

Fig. 7

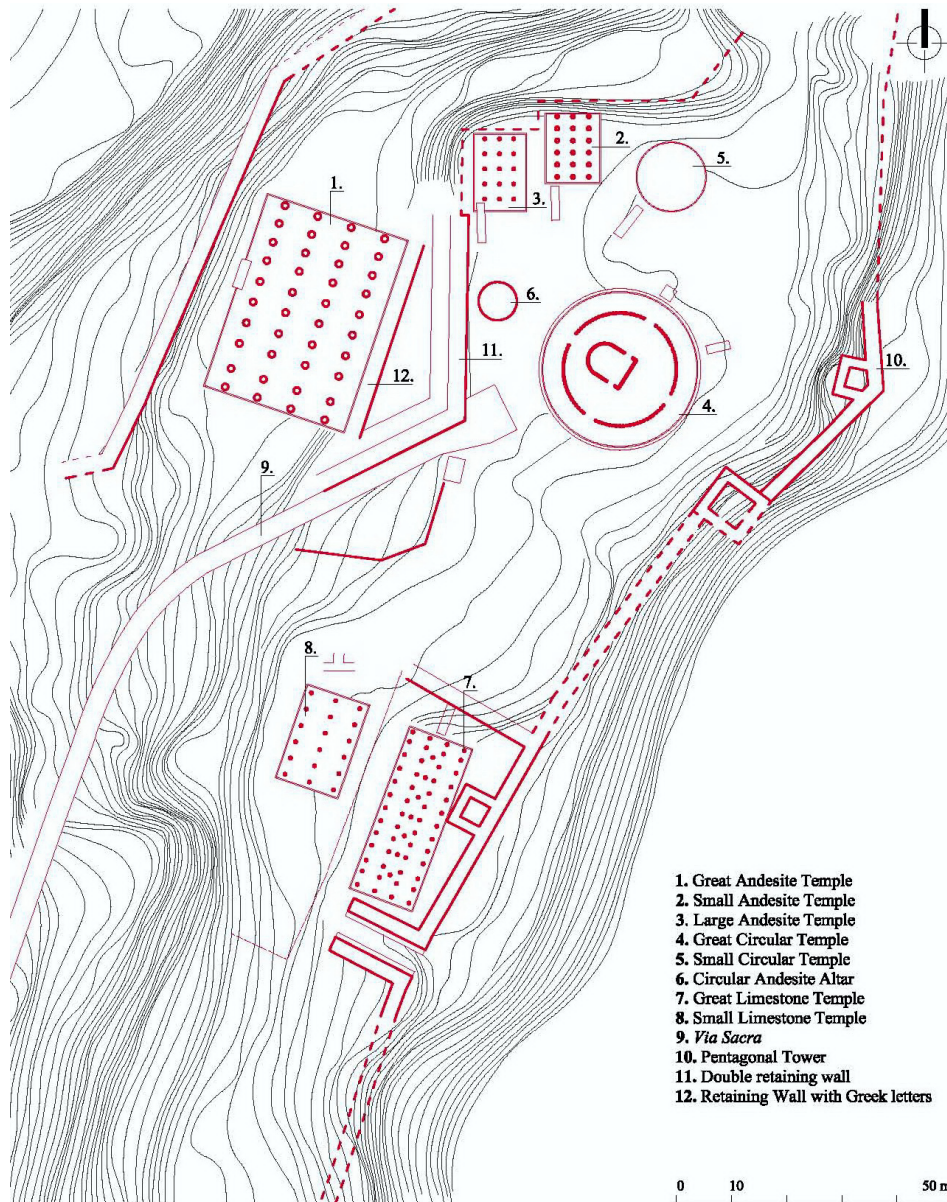

Fig. 8

Fig. 9

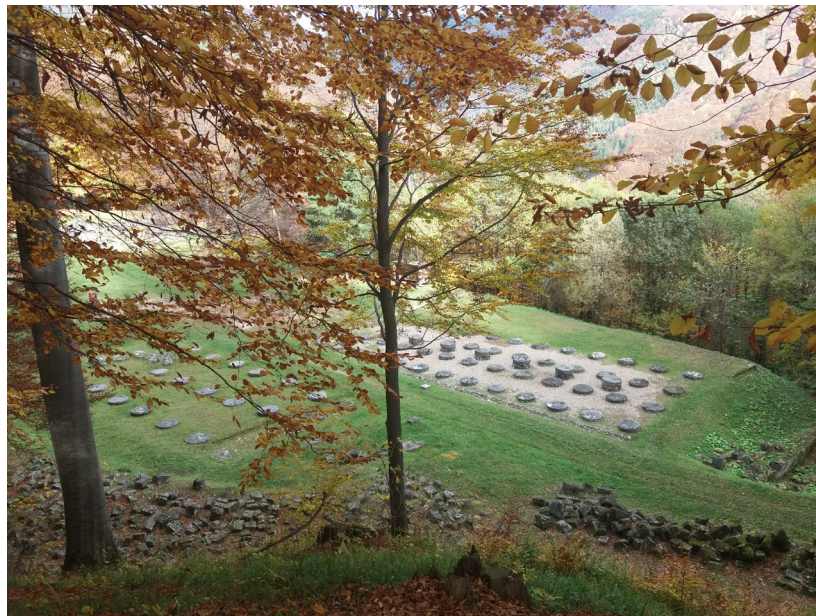

Fig. 10

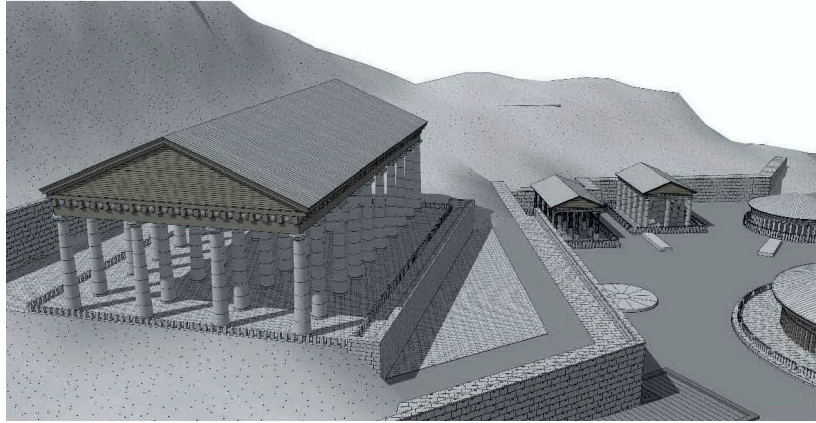

Fig. 11

Fig. 12

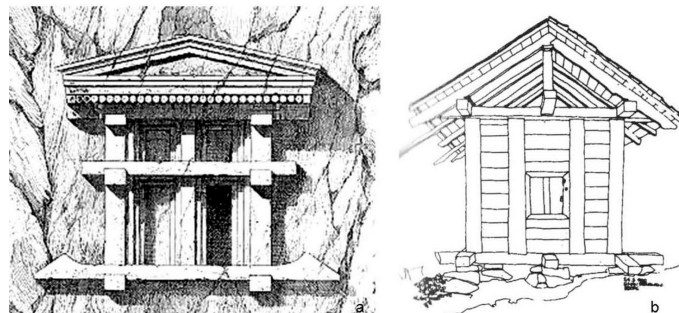

Fig. 13